

Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση

Η «μάχη των συμβόλων» στη νομολογία του ΕΔΔΑ

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΑΜΠΑΚΟΥ

Διάγραμμα

Εισαγωγή.

- A. Η θρησκευτική ουδετερότητα ως πλουραλιστική μετάδοση των γνώσεων.
 - 1. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως όριο στην κρατική και τη «γονεϊκή» κατήχηση.
 - 2. Η δυνατότητα εξαιρέσης από διδακτικά αντικείμενα και οργανωτικούς κανόνες.
- B. Ο πλουραλισμός ως θρησκευτικά ουδέτερη «εικόνα» του σχολείου.
 - 1. Η θρησκευτική ουδετερότητα των προσώπων. Η περίπτωση της μαντίλας.
 - 2. Η ουδετερότητα του σχολικού χώρου και η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου».
- Γ. Η πλουραλιστική εκπαίδευση ως όριο στην προστασία του «εθνικού πολιτισμού».
 - 1. Τα θρησκευτικά σύμβολα ως στοιχεία της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας.
 - 2. Η προστασία των δικαιωμάτων ως όρος της προστασίας του εθνικού πολιτισμού.

Επίλογος.

Εισαγωγή.

Σ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΠΟΦΑΣΗ του «*Lautsi κατά Ιταλίας*», το Ευρωπαϊκό

Η κ. *Ελένη Καλαμπάκου* είναι Υποψήφια διδάκτορας Συνταγματικού Δικαίου Α.Π.Θ., Υπότροφος ΙΚΥ.

Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής ΕΔΔΑ ή Δικαστήριο) απασχόλησε για πρώτη φορά η ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων στους σχολικούς χώρους. Η κ. Lautsi, γονέας δύο ανηλίκων παιδιών (11 και 13 ετών) που παρακολουθούσαν δημόσιο σχολείο, προσέφυγε στα ιταλικά δικαστήρια κατά της άρνησης του σχολείου να απομακρύνει το σύμβολο του «Εσταυρωμένου» από τις σχολικές αίθουσες, υποστηρίζοντας ότι η παρουσία του συμβόλου αυτού συνιστά παραβίαση των συνταγματικών αρχών του κοσμικού κράτους και της αμεροληψίας της δημόσιας διοίκησης. Το αίτημά της, ωστόσο, απορρίφθηκε με την αιτιολογία ότι ο «Εσταυρωμένος» είναι σύμβολο της ιστορίας και της πολιτισμικής ταυτότητας της χώρας, ενώ αντιπροσωπεύει κοσμικές αξίες του Συντάγματος και της πολιτικής - κοινωνικής ζωής.

Ισχυριζόμενη ότι θίγονται η θρησκευτική ελευθερία των παιδιών της και το δικαίωμά της να παρέχει σε αυτά μια εκπαίδευση συμβατή με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές της πεποιθήσεις – που βασίζονταν σε κοσμικές αξίες – η κ. Lautsi προσέφυγε στο ΕΔΔΑ. Η ιταλική κυβέρνηση υποστήριξε ότι η παρουσία του «Εσταυρωμένου» είναι ένα «φυσικό γεγονός», διότι εκτός από θρησκευτικό σύμβολο συνιστά τη «σημαία της Καθολικής Εκκλησίας» – της μόνης που κατονομάζεται στο ιταλικό Σύνταγμα – και άρα αποτελεί σύμβολο του ιταλικού κράτους. Το ΕΔΔΑ εξέτασε αν το σύμβολο αυτό μπορεί να επηρεάσει τη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών και να επέμβει τόσο στο πεδίο του άρθρου 9 όσο και του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου (P1-2) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), και αν μια τέτοια επέμβαση είναι δικαιολογημένη. Τελικά δικαίωσε την προσφεύγουσα, επιβεβαιώνοντας και εμπλουτίζοντας σημαντικά την έως τώρα νομολογία του αναφορικά με την αξίωση για μια θρησκευτικά ουδέτερη, πλουραλιστική, δημόσια εκπαίδευση. Για την κατανόηση, επομένως, καλύτερα της απόφασης κρίνεται αναγκαία η επισκόπηση της ως άνω νομολογίας, ειδικά ως προς την έκταση του δικαιώματος των γονέων προς σεβασμό των πεποιθήσεών τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και τις μορφές που λαμβάνει η αξίωση για θρησκευτική ουδετερότητα ως προς τα διδακτικά αντικείμενα, την οργάνωση του σχολείου και τα ίδια τα πρόσωπα. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται αναλυτικά η συγκεκριμένη απόφαση του ΕΔΔΑ και επιχειρείται μια απάντηση στο επιχείρημα περί προστασίας της εθνι-

κής πολιτισμικής ταυτότητας μέσω της ανάρτησης του «Εσταυρωμένου» στις σχολικές αίθουσες.

A. Η θρησκευτική ουδετερότητα ως πλουραλιστική μετάδοση των γνώσεων.

1. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως όριο στην κρατική και τη «γονεϊκή» κατήχηση.

Η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει στους γονείς το δικαίωμα να επέμβουν στη δημόσια εκπαιδευτική λειτουργία και να αξιώσουν από αυτή το σεβασμό της κοσμοθεωρίας με βάση την οποία θέλουν να αναθρέψουν τα παιδιά τους. Καθώς η κ. Lautsi επικαλέστηκε τις κοσμικές της αντιλήψεις, το πρώτο ζήτημα που ανακύπτει είναι η οριοθέτηση του πεδίου του δικαιώματος αυτού, ποιές πεποιθήσεις προστατεύονται και ποιά είναι η έκταση της προστασίας.

Ο προβληματισμός επικεντρώνεται καταρχήν στη διασάφηση των όρων «φιλοσοφικές πεποιθήσεις». Σύμφωνα με τα όργανα του Στρασβούργου¹, ο όρος «φιλοσοφία» είναι ιδιαίτερα ευρύς και εκτείνεται από ολοκληρωμένα συστήματα σκέψης μέχρι απόψεις για ασήμαντα θέματα, καμία όμως από αυτές τις δύο ακραίες σημασίες δεν μπορεί να ενταχθεί στο πεδίο του άρθρου, καθώς η μεν θα το περιόριζε, η δε θα το διεύρυνε υπέρμετρα. Κρίθηκε, λοιπόν, ότι ο όρος «φιλοσοφικές πεποιθήσεις» προστέθηκε για να καλύψει τις γνωστικιστικές θέσεις², κάτι που άλλοτε εξαρτήθηκε από την επιφύλαξη που τυχόν έχει θέσει το κράτος υπό το άρθρο P1-2³, ενώ άλλοτε, παρά την επιφύλαξη, προστατεύτηκαν ακόμα

1. Ο όρος χρησιμοποιείται στο κείμενο για να συμπεριλάβει τη νομολογία τόσο της Επιτροπής (ΕΕΠΔΑ) της ΕΣΔΑ – όργανο που η λειτουργία του έπαψε το 1998 – όσο και του Δικαστηρίου. Η νομολογία που χρησιμοποιείται στη μελέτη έως τη χρονολογία αυτή είναι και από τα δύο όργανα. Για όλες τις αποφάσεις, βλ. την επίσημη ιστοσελίδα του ΕΔΔΑ <http://www.echr.coe.int/echr/> στο μηχανισμό αναζήτησης HUDOC. Οι ελληνικού ενδιαφέροντος αποφάσεις βρίσκονται μεταφρασμένες στην ιστοσελίδα του ΝΣΚ <http://www.nsk.gr/>.

2. ΕΔΔΑ, 23.7.1968, Case “Relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in *Belgium v. Belgium* (Belgian Linguistics case) (1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64), σ. 20 «the draft of the Committee of Experts at a certain point in the “preparatory work” made provision only for the protection of religious opinions but philosophical opinions were added in order to cover agnostic opinions».

3. ΕΕΠΔΑ, 3.12.1986, *Angeleni v. Sweden*, (10491/83). Κρίθηκε ως απαράδεκτη η προσφυγή

και γονεϊκές ενστάσεις αναφορικά με πειθαρχικές ποινές επί των μαθητών⁴. Η νομολογία, όμως, είναι ξεκάθαρη ότι σε καμία περίπτωση δεν προστατεύονται οι «προτιμήσεις» ή οι «απόψεις» των γονέων σε πολιτισμικά ή γλωσσικά ζητήματα⁵. Παράλληλα, αναφορικά με τον όρο «πεποιθήσεις», κρίθηκε ότι δεν είναι συνώνυμος των όρων «γνώμες» ή «ιδέες», αλλά δηλώνει απόψεις με ένα συγκεκριμένο επίπεδο συνοχής, συνείδησης και σημασίας, αφορά δε μόνο εκείνες που κρίνονται άξιες σεβασμού σε μια δημοκρατική κοινωνία, συμβατές με την ανθρωπινή αξιοπρέπεια και το θεμελιώδες δικαίωμα του κάθε παιδιού στην εκπαί-

άθων γονέων για μη δυνατότητα εξαίρεσης του παιδιού τους από το μάθημα των θρησκευτικών, με βάση την επιφύλαξη (reservation) που έχει θέσει η σουηδική κυβέρνηση υπό το άρθρο P1-2. Με βάση τη σουηδική ρύθμιση, μόνο όταν τα παιδιά ανήκουν σε άλλη πίστη από αυτή της Σουηδικής Εκκλησίας και λαμβάνουν ικανοποιητική εναλλακτική θρησκευτική εκπαίδευση με την πρωτοβουλία και ευθύνη του γονέα, μπορεί να αναγνωριστεί εξαίρεση από τη θρησκευτική εκπαίδευση στο σχολείο.

4. ΕΔΔΑ, 25.2.1982, *Campbell and Cosans v. The United Kingdom* (7511/76, 7743/76), ειδ. παρ. 36. Η υπόθεση αφορούσε την αντίθεση γονέων στον γενικό κανόνα περί σωματικής τιμωρίας των μαθητών. Λαμβάνοντας υπόψη και την επιφύλαξη της χώρας υπό το άρθρο P1-2, κρίθηκε ότι οι απόψεις τους συνιστούν πεποιθήσεις υπό την έννοια του άρθρου 2, εφόσον σχετίζονται με μια σοβαρή και ουσιαστική πτυχή της ανθρώπινης ζωής και συμπεριφοράς, την ακεραιότητα του προσώπου, την ορθότητα της επιβολής της σωματικής τιμωρίας και την αποφυγή του σωματικού - ψυχικού πόνου. Βλ. και ΕΕπΔΑ, 6.3.1984, *W. & D.M., M. & H.I c. Royaume Uni*, (10228/82 & 10229/82).

5. *Belgian Linguistics case*, ό.π., σ. 20 και 29. Η γλώσσα της διδασκαλίας συνιστά πεδίο ευρύ περιθωρίου εκτίμησης του κράτους, γι' αυτό και το άρθρο P1-2 δεν εξειδικεύει τη γλώσσα που πρέπει να διεξάγεται η διδασκαλία, απλά κατοχυρώνει υπέρ των φορέων του δικαιώματος στην εκπαίδευση την αξίωση να μορφωθούν στην εθνική ή σε μια από τις εθνικές γλώσσες. Βλ., επίσης, ΕΔΔΑ, 10.3.2005, *Skender v. the former Yugoslav Republic of Macedonia* (62059/00), (η προσφυγή κρίθηκε απαράδεκτη) για την περίπτωση που το κράτος αναγνωρίζει το δικαίωμα εκπαίδευσης σε μια μειονοτική γλώσσα και θέτει όρους άσκησης του. Βλ. και ΕΔΔΑ, 17.7.2008, *Oršuš and others v. Croatia* (15766/03), υπόθεση για τη νομιμότητα ειδικών τμημάτων για παιδιά – Ρομ – που δεν γνωρίζουν καλά την εθνική γλώσσα. Κρίθηκε ότι αυτά δικαιολογούνται υπό τους σκοπούς των άρθρων 2 και 14, αλλά η λήψη υπόψη από το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα τυχόν γλωσσικών και πολιτισμικών δυσκολιών που έχουν παιδιά μέλη μειονότητας και η λήψη μέτρων για την αντιμετώπισή τους υπήχθη στο πεδίο του δικαιώματος των παιδιών στην εκπαίδευση, και όχι σε αυτό των γονέων.

δευση⁶. Τέλος, ο όρος «σεβασμός» κρίθηκε ότι εκτείνεται πέρα από την απλή αναγνώριση ή τη λήψη υπόψη των γονεϊκών πεποιθήσεων και γεννά τόσο αρνητικές όσο και θετικές υποχρεώσεις του κράτους⁷.

Στο ήδη περιοριστικό αυτό πλαίσιο η νομολογία τονίζει επιπλέον ότι το δικαίωμα για σεβασμό των πεποιθήσεων των γονέων άπτεται του πρωταρχικού φυσικού τους καθήκοντος να διαπαιδαγωγήσουν τα παιδιά τους και πηγάζει από το θεμελιώδες δικαίωμα των τελευταίων στην εκπαίδευση. Τα δύο δικαιώματα θα πρέπει να ερμηνεύονται λοιπόν το ένα υπό το φως του άλλου και να εκλαμβάνονται ως ενότητα στην οποία, όμως, κυριαρχεί το δικαίωμα του παιδιού (η παραβίαση όμως του ενός δεν σημαίνει και παραβίαση του άλλου), ενώ και τα δύο αναπτύσσουν ενέργεια τόσο στα δημόσια όσο και στα ιδιωτικά σχολεία⁸. Επίσης, θα πρέπει να ερμηνεύονται και υπό το φως των άρθρων 8, 9 και 10 της ΕΣΔΑ, που κατοχυρώνουν για όλους, άρα και τους γονείς και τα παιδιά, το δικαίωμα για σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, της θρησκευτικής ελευθερίας, ελευθερίας της συνείδησης και της ελευθερίας λήψης και μετάδοσης πληροφοριών⁹. Διότι η κρατική ρύθμιση, η οποία είναι αναγκαία για την απόλαυση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, μπορεί να διαφέρει ανάλογα με τις

6. *Campbell and Cosans v. The United Kingdom*, ό.π., παρ. 36.

7. *Campbell and Cosans v. The United Kingdom*, ό.π., παρ. 37. Ο όρος σεβασμός «σημαίνει περισσότερο από “αναγνωρίζω” ή “λαμβάνω υπόψη”, και πρόσθετα σε μια αρνητική υποχρέωση, υπονοεί και θετική υποχρέωση του κράτους (...).» Κρίθηκε, έτσι, ότι το καθήκον για σεβασμό δεν μπορεί να το υπερβεί μια υποτιθέμενη ανάγκη εξισορρόπησης μεταξύ των αντικρουόμενων απόψεων, ούτε ικανοποιείται με τη σταδιακή κατάργηση του μέτρου της σωματικής τιμωρίας. Βλ. και ΕΕπΔΑ, 5.2.1990, *Graeme v. The United Kingdom* (13887/88).

8. Βλ. ΕΔΔΑ, 7.12.1976, *Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen v. Denmark* (5095/71; 5920/72; 5926/72), παρ. 50-52. Κρίθηκε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του δικαιώματος των γονέων και του μαθητή στο σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους, επειδή ο μαθητής δεν εξαιρέθηκε από την παρακολούθηση του μαθήματος της σεξουαλικής αγωγής, διότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι γνώσεις μεταδίδονταν με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο, χωρίς να προβεί το κράτος σε κατήχηση. Για την ανάλυση της απόφασης αυτής, όπως και της *Campbell and Cosans v. UK*, ό.π., και τη σύνδεσή τους με την ελληνική νομολογία, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Χ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ / ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΧΛΕΠΑ, *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης*, Διοίκηση και Πολιτεία, Μελέτες-17, Αвт. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1997, σ. 67-82.

9. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, ό.π., παρ. 50-52.

ανάγκες και τις δυνατότητες κάθε κράτους, δεν επιτρέπεται όμως να θίγει ούτε την ουσία του δικαιώματος αυτού, ούτε άλλα δικαιώματα που η ΕΣΔΑ κατοχυρώνει¹⁰.

Το κράτος, όμως, έχει κατά τα άλλα ευρύ περιθώριο εκτίμησης για το σχεδιασμό και την εφαρμογή του εκπαιδευτικού του προγράμματος: διαφορετικά, σημειώνει η νομολογία, κάθε πρόγραμμα θα κινδύνευε να αποδειχθεί ανεφάρμοστο, αφού πολλά αντικείμενα της σχολικής εκπαίδευσης έχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κάποια φιλοσοφική ή και θρησκευτική αναφορά, δεδομένου ότι οι θρησκείες συγκροτούν μια ευρεία δογματική και ηθική ενότητα που μπορεί να έχει απαντήσεις σε κάθε ερώτημα φιλοσοφικής, κοσμολογικής ή αξιακής φύσης¹¹. Άρα, οι γονείς δεν μπορούν να αξιώνουν να μην διδάσκονται ορισμένα αντικείμενα ή να μην λαμβάνει το παιδί τους αναγκαίες για τη μόρφωσή του γνώσεις και πληροφορίες που έχουν έμμεσο ή άμεσο θρησκευτικό ή φιλοσοφικό χαρακτήρα¹². Και φυσικά δεν έχουν, επίσης, το δικαίωμα να στερούν από το παιδί τους την υποχρεωτική σχολική εκπαίδευση¹³.

10. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, ό.π., παρ. 41.

11. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, ό.π., παρ. 53.

12. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, ό.π., παρ. 53, και ΕΕπΔΑ, 8.9.1993, *Bernard et autres c. le Luxembourg* (17187/90), όπου κρίθηκε ότι η υποχρέωση των παιδιών των αιτούντων να παρακολουθήσουν μάθημα ηθικής και κοινωνικής εκπαίδευσης δεν θίγει τη θρησκευτική τους ελευθερία. Επίσης, βλ. ΕΔΔΑ, 25.5.2000, *Jimenez and Jimenez c. l'Espagne* (51188/99): κρίθηκε απαράδεκτη αίτηση γονέων κατά του εξαναγκασμού της κόρης τους να επαναλάβει την τάξη διότι δεν παρακολούθησε το μάθημα της σεξουαλικής αγωγής και αρνήθηκε να δώσει εξετάσεις.

13. ΕΕπΔΑ, 9.7.1992, *Leuffen v. Germany* (19844/92), όπου δεν δικαιώθηκε γονέας που εξέφρασε αντίθεση στην υποχρεωτική εκπαίδευση για θρησκευτικούς λόγους. Επίσης, ΕΕπΔΑ, 30.6.1993, *B.N. and S.N. v. Sweden* (17678/91), για απόρριψη αιτήματος των γονέων να συνεχίσουν και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των παιδιών τους στο σπίτι, διότι η «κοινωνική μόρφωση» που η υποχρεωτική εκπαίδευση επιδιώκει, μπορεί να «καταστρέψει» την χριστιανική τους πίστη. Κρίθηκε ότι η απαίτηση των αρχών για κοινωνική εκπαίδευση σημαίνει μόνο την υποχρέωση να πηγαίνουν στο σχολείο με άλλα παιδιά προκειμένου να μάθουν να δημιουργούν κοινωνικές επαφές, υποχρέωση εγγενής σε κάθε σχολικό σύστημα, που αποτελεί κοινή πρακτική στα κράτη μέλη. Το δικαίωμα των παιδιών στην εκπαίδευση πρέπει, λοιπόν, να υπερισχύσει αυτού των γονέων. Επίσης, βλ. ΕΔΔΑ, 11.9.2006, *Fritz Konrad v. Germany* (35504/03). Στη Γερμανία απαγορεύεται η εκπαίδευση στο σπίτι, εκτός ειδικών εξαιρέσεων, και το ΕΔΔΑ υιοθετεί την κρίση του Ομοσπονδια-

Έτσι, αφενός δεν πρέπει να παρεμποδίζεται η φυσική παιδαγωγική λειτουργία που ασκούν οι γονείς διαφωτίζοντας, συμβουλευοντας και καθοδηγώντας τα παιδιά τους στο ίδιο με αυτούς θρησκευτικό και φιλοσοφικό μονοπάτι, αφετέρου οι αξιώσεις τους αφορούν κυρίως τον τρόπο μετάδοσης των γνώσεων. Το κράτος πρέπει να διασφαλίζει ότι οι γνώσεις και οι πληροφορίες θα μεταδίδονται με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο και ότι θα αποφεύγεται η κρατική κατήχηση, δηλαδή η προώθηση μιας συγκεκριμένης ηθικής ή θρησκευτικής συμπεριφοράς. Οι πεποιθήσεις των γονέων πρέπει να προστατεύονται από τυχόν αμέλειες, έλλειψη κρίσης ή προσηλυτισμό εκ μέρους του σχολείου ή των δασκάλων κατά την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος, και αν η αντικειμενική και επιστημονική μετάδοση των γνώσεων εμπεριέχει τυχόν ηθικές αξιολογήσεις, αυτές πρέπει να είναι γενικές και να μην υπερβαίνουν τα όρια του δημοσίου συμφέροντος. Η μη κατήχηση είναι το όριο που δεν πρέπει να υπερβούν οι εθνικές αρχές, και μια τέτοια ερμηνεία είναι σύμφωνα με το ΕΔΔΑ συνεπής τόσο με το δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση και με τα άρθρα 8, 9 και 10 της ΕΣΔΑ, όσο και με το γενικό πνεύμα της, που είναι να προάγει τα ιδανικά και τις αξίες μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Στόχος είναι η δυνατότητα του πλουραλισμού στην εκπαίδευση, ως ουσιαστικού στοιχείου μιας δημοκρατικής κοινωνίας, δυνατότητα που θα πρέπει να διασφαλίζεται καταρχήν εντός της δημόσιας εκπαίδευσης¹⁴.

Βέβαια, οι γονείς μπορούν πάντα να απευθυνθούν στην ιδιωτική εκπαίδευ-

κού Δικαστηρίου σε υπόθεση γονέων μελών χριστιανικής κοινότητας που δεν επιθυμούσε την παρακολούθηση δημοσίων ή ιδιωτικών σχολείων, ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση συνδέεται με την κοινωνική ένταξη ειδικά όταν πρόκειται για μέλη μειονοτήτων, ενώ η ανάδυση παράλληλων κοινωνιών δεν προάγει το γενικό συμφέρον.

14. *Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen v. Denmark*, ό.π., παρ. 50: «The second sentence of Article 2 (P1-2) aims in short at safeguarding the possibility of pluralism in education which possibility is essential for the preservation of the “democratic society” as conceived by the Convention. In view of the power of the modern State, it is above all through State teaching that this aim must be realised». Βλ. και παρ. 53, 54. Γενικά για την αρχή του πλουραλισμού στη νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου, βλ., ενδ., FRÉDÉRIC SUDRE, «*Principe du pluralisme et diversité selon la CEDH*», *Annuaire International des droits de l' homme*, Vol. III/2008, Ant. N. Sakkoulas - Bruylant, 2008, σ. 287-306.

ση, αλλά ο σεβασμός των πεποιθήσεών τους ισχύει μόνο στο πλαίσιο του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος και δεν γεννά κρατική υποχρέωση παροχής ειδικών υπηρεσιών για τη διευθέτησή τους ή χρηματοδότησης της ιδιωτικής εκπαίδευσης¹⁵. Από την άλλη πλευρά, το κράτος έχει την εξουσία να ορίσει περί της υποχρεωτικότητας της εκπαίδευσης, είτε σε δημόσια είτε σε ιδιωτικά σχολεία, και θα πρέπει να εγγυάται ισότιμα το δικαίωμα στην εκπαίδευση και στα δύο, χωρίς διάκριση. Στην περίπτωση μάλιστα που επιτρέπει την εκπαίδευση στο σπίτι, είναι απόλυτα θεμιτό να απαιτεί τη συνεργασία των γονέων με τις δημόσιες αρχές, για να διασφαλίζεται ένα συγκεκριμένο επίπεδο μόρφωσης. Διότι η ΕΣΔΑ εγγυάται μόνο το δικαίωμα στο σεβασμό των γονεϊκών πεποιθήσεων, και όχι ένα απόλυτο δικαίωμα εκπαίδευσης των παιδιών σύμφωνα με αυτές¹⁶.

Εφόσον, λοιπόν, ένα κράτος αναγνωρίζει το δικαίωμα ίδρυσης ιδιωτικών

15. ΕΕπΔΑ, 2.5.1978, *X. v. The United Kingdom* (7782/77), απαράδεκτη η προσφυγή για απόρριψη αιτήματος κρατικής χρηματοδότησης ιδιωτικού σχολείου στη Βόρειο Ιρλανδία, επειδή τα δημόσια σχολεία έχουν ομολογιακό προτεσταντικό χαρακτήρα και το κράτος χρηματοδοτεί πλήρως μόνο τα ιδιωτικά καθολικά. Ενόψει και της επιφύλαξης της χώρας υπό το άρθρο P1-2, κρίθηκε ότι τα κράτη δεν έχουν θετική υποχρέωση υπό τη δεύτερη πρόταση του άρθρου να χρηματοδοτήσουν μια συγκεκριμένη μορφή εκπαίδευσης προκειμένου να σεβαστούν τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Είναι αρκετό να τηρούν τις υποχρεώσεις τους στο υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα.

16. ΕΕπΔΑ, 6.3.1984, *Family H. v. The United Kingdom* (10233/83). Υπόθεση ποινικής καταδίκης γονέων διότι δεν δέχτηκαν τα παιδιά τους που είχαν δυσλεξία να παρακολουθούν το εκπαιδευτικό σύστημα – λόγω αντίθεσής τους στον αυταρχισμό και στη σωματική τιμωρία – και δεν συνεργάστηκαν με τις αρχές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που είχαν στην εκπαίδευση στο σπίτι. Κρίθηκε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 2. Επίσης, βλ. ΕΔΔΑ, 17.6.2004, *Çiğici v. Turkey* (71860/01). Γονέας προσέφυγε για παραβίαση των άρθρων 9 και 14, όταν οι αρχές δεν επέτρεψαν να εγγράψει το γιο του σε μαθήματα Κορανίου, χωρίς απολυτήριο δημοτικού. Κρίθηκε ότι όταν πρόκειται για ειδική θρησκευτική εκπαίδευση, το κράτος έχει ευρεία διακριτική ευχέρεια για τη ρύθμισή της και μπορεί να απαιτεί την προηγούμενη συμπλήρωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ώστε τα παιδιά να έχουν κάποια «ωριμότητα» και να αποφευχθεί η κατήχησή τους σε μια ηλικία που μπορούν εύκολα να επηρεαστούν, καθώς αναρωτιούνται για πολλά ζητήματα. Βλ. και ΕΕπΔΑ, 10.10.1986, *Widén v. Sweden* (10723/83). Μια μητέρα προσέφυγε διότι η απομάκρυνση των παιδιών της και η θέση τους υπό δημόσια μέριμνα είχε, μεταξύ άλλων, σκοπό να μην της επιτρέψει να τα στείλει σε ιδιωτικό χριστιανικό σχολείο (έγινε διακανονισμός).

σχολείων και το δικαίωμα του καθενός να λαμβάνει θρησκευτική και ηθική εκπαίδευση σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του (δηλαδή των γονέων του), τότε, όπως σε κάθε πλουραλιστική κοινωνία, οι γονείς μπορούν να επιλέξουν το σχολείο που τους αρμόζει καλύτερα¹⁷. Η εναλλακτική αυτή, παρά τις οικονομικές θυσίες που συνεπάγεται, είτε τα ιδιωτικά σχολεία χρηματοδοτούνται από το κράτος είτε όχι, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όταν κρίνεται ο σεβασμός των πεποιθήσεων των γονέων στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης¹⁸. Αν και δεν αναιρεί την υποχρέωση του κράτους να διασφαλίζει τον πλουραλισμό στη δημόσια εκπαίδευση, εφόσον οι γονείς προτιμήσουν την τελευταία, το δικαίωμά τους υπό το άρθρο P1-2 δεν σημαίνει και δικαίωμα για διαφορετική μεταχείριση των παιδιών τους¹⁹.

2. Η δυνατότητα εξαίρεσης από διδακτικά αντικείμενα και οργανωτικούς κανόνες.

Στο πλαίσιο αυτό, και στην κατεύθυνση διασφάλισης μιας πλουραλιστικής δημόσιας εκπαίδευσης, το δικαίωμα των γονέων προτάσσεται σε όλα τα αντικείμενα διδασκαλίας, χωρίς καμία διάκριση μεταξύ μαθήματος «θρησκευτικών» και άλλων μαθημάτων²⁰. Αλλά, αν στα υπόλοιπα διδακτικά αντικείμενα ο σεβασμός του ικανοποιείται μέσω του κριτικού, πλουραλιστικού και αντικειμενικού τρόπου μετάδοσης των γνώσεων, στην περίπτωση ενός μαθήματος «θρησκευτικών» το ΕΔΔΑ συνεκτιμά και τη δυνατότητα εξαίρεσης των μαθητών από την παρακολούθησή του. Έτσι, ένα «ομολογιακό μάθημα θρησκευτικών» που επικεντρώνεται στη διδασχία των δογμάτων μιας μόνο θρησκείας, δεν θίγει καθεαυτό το δικαίωμα των γονέων υπό το άρθρο P1-2, κάτι που επίσης ισχύει και για ένα αντίστοιχο μάθημα με χαρακτήρα θρησκευσιολογικό και φιλοσοφικό, που όμως στην πράξη τείνει να ευνοεί την προώθηση ενός συγκεκριμένου δόγματος. Οι επιλογές αυτές

17. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, ό.π., παρ. 50.

18. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, ό.π., παρ. 50. Στη χωριστή γνώμη του, ο δικαστής Verdross επισήμανε ότι αν η υποχρέωση του κράτους μπορούσε να αμβλυνθεί από το γεγονός ότι το άτομο μπορεί να ικανοποιήσει την απαίτησή του στον ιδιωτικό τομέα, τότε θα υπήρχε και διάκριση μεταξύ οικονομικά εύρωστων και μη, και μεταξύ μειονοτήτων συμπαγών οι οποίες έχουν ιδρύσει ιδιωτικά σχολεία και ασθενών, που αδυνατούν ακόμη να το κάνουν.

19. *Jimenez and Jimenez c. l'Espagne*, ό.π., παρ 1.

20. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen*, ό.π., παρ. 51.

βρίσκονται εντός των ορίων του περιθωρίου εκτίμησης που έχει το κράτος κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος και μπορεί να δικαιολογούνται από τη θέση που μια συγκεκριμένη θρησκεία κατέχει στην εθνική ιστορία και παράδοση. Αυτό που έχει σημασία είναι αν το κράτος παρέχει δυνατότητα εναλλακτικής λύσης σχετικά με το μάθημα αυτό, αν το καθιστά προαιρετικό ή αν αναγνωρίζει εξαίρεση – πλήρη ή μερική – των μαθητών από την παρακολούθησή του, και μάλιστα με όρους ώστε να μην υποχρεώνονται ούτε αυτοί, ούτε οι γονείς τους σε αποκάλυψη των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων²¹.

21. ΕΔΔΑ, 9.10.2007, *Zengin v. Turkey*, (1448/04), παρ. 53 και παρ. 74, «Where a Contracting State includes religious instruction in the curriculum for study, it is then necessary, in so far as possible, to avoid a situation where pupils face a conflict between the religious education given by the school and the religious or philosophical convictions of their parents. In this connection, the Court notes that, with regard to religious instruction in Europe and in spite of the variety of teaching approaches, almost all of the member States offer at least one route by which pupils can opt out of religious education classes, by providing an exemption mechanism or the option of attending a lesson in a substitute subject, or making attendance at religious studies classes entirely optional (...)». Στην υπόθεση αυτή, πατέρας ζήτησε την εξαίρεση της κόρης του από μάθημα για ζητήματα θρησκευτικού πολιτισμού και ηθικής, αλλά το αίτημα δεν έγινε δεκτό διότι το μάθημα ήταν αναγκαίο για τη θρησκευτική ανοχή και την ειρηνική συνύπαρξη. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου P1-2, διότι η δυνατότητα εξαίρεσης παρέχονταν μόνο στους σουνίτες ισλαμιστές, κάτι που υποχρέωνε τους γονείς να αποκαλύψουν τις πεποιθήσεις τους – και πάλι δεν ήταν σίγουρη η αναγνώριση εξαίρεσης. Ομοίως, ΕΔΔΑ (Grand Chamber), 29.6.2007, *Folgero v. Norway* (15472/02), παρ. 95-102. Γονείς προσέφυγαν κατά της άρνησης των αρχών να αναγνωρίσουν πλήρη εξαίρεση στα παιδιά τους από το υποχρεωτικό μάθημα με χαρακτήρα θρησκευτολογικό και φιλοσοφικό μεν, αλλά με έμφαση, στην πράξη, στη γνώση των δογμάτων του Χριστιανισμού. Κρίθηκε ότι το μάθημα καθεαυτό δεν θίγει τις αρχές του πλουραλισμού και της αντικειμενικότητας και ότι ο σκοπός και οι ρυθμίσεις του νόμου επιχειρούν την προώθηση διαπολιτισμικού διαλόγου με τη δημιουργία ενός μαθήματος ενιαίου για όλους, αντί ενός συστήματος που βασίζεται στη δυνατότητα πλήρους εξαίρεσης και διαρεί τους μαθητές σε υποομάδες. Εξετάζοντας, όμως, τις λεπτομέρειες της υπόθεσης, κρίθηκε τελικά ότι η άρνηση να δοθεί στους αιτούντες δυνατότητα πλήρους εξαίρεσης των παιδιών τους από το μάθημα παραβίασε τα άρθρα 9 και P1-2. Βλ., όμως, και *Angeleni v. Sweden*, ό.π., που κρίθηκε ότι με βάση την επιφύλαξη της Σουηδίας υπό το άρθρο P1-2, τα παιδιά των άθεων γονέων θεμιτά δεν εξαιρούνται από το μάθημα θρησκευτικών, ενώ δεν παραβιάζεται ούτε η θρησκευτική ελευθερία των μαθητών καθώς δεν υποχρεώνονται σε μορφή θρησκευτικής λατρείας ή κατήχηση. Το ότι στο μάθημα δινόταν έμφαση στο χριστιανικό δόγμα δεν σημαίνει ότι ο μαθητής

Παράλληλα, η ενέργεια του δικαιώματος των γονέων εκτείνεται τόσο στη διδασκαλία όσο και στην οργάνωση του σχολείου, καθώς το Δικαστήριο επισημαίνει ότι κάθε προσπάθεια να διαχωριστεί η τελευταία από την εκπαίδευση για να μην εμπίπτει στο πεδίο του άρθρου, θα ήταν τεχνητή. Στο πεδίο, επομένως, του άρθρου P1-2 εντάσσεται και η εφαρμογή των οργανωτικών σχολικών κανόνων, καθώς την εκπαίδευση²² αποτελούν όλες οι προσπάθειες των ενηλίκων να μεταδώσουν στους νέους τις πεποιθήσεις, την κουλτούρα και τις άλλες αξίες τους, και να επιδιώξουν την ανάπτυξη και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και των πνευματικών τους δυνάμεων²³.

Για την εξαίρεση από την εφαρμογή των κανόνων αυτών το Δικαστήριο έθεσε καταρχήν ως κριτήρια το να μη θίγεται η αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης και να μην απαιτούνται υπέρμετρες δημόσιες δαπάνες για τη διευθέτηση του αιτήματος²⁴. Ωστόσο, στις ελληνικές υποθέσεις που αφορούσαν την υποχρεωτική συμμετοχή μαθητών στη σχολική παρέλαση, το κριτήριο που χρησιμοποιήθηκε ήταν η γενικότητα και ουδετερότητα του κανόνα. Κρίθηκε έτσι θεμιτή η υποχρεωτικότητα της συμμετοχής στη μαθητική παρέλαση υπό την απειλή αποβολής, με την αιτιολογία ότι ο κανόνας ίσχυε για όλους και ότι αντικειμενικά η φύση του δεν θα μπορούσε να έρχεται σε σύγκρουση με τις φιλειρηνικές πεποιθήσεις των γονέων, καθώς δεν σχετίζονταν άμεσα με αυτές· ήταν δηλαδή γενικός και αντικειμενικά ουδέτερος²⁵.

– έστω και μικρής ηλικίας – υπέστη κατήχηση αντίθετη με το άρθρο 9 ΕΣΔΑ, ενώ δεν υπήρξε ούτε δυσμενή διάκριση εις βάρος των άθεων γονέων, διότι ο σκοπός της ρύθμισης, η διασφάλιση θρησκευτικής μόρφωσης οποιουδήποτε δόγματος στα παιδιά, ήταν νόμιμος και οι αιτούντες δεν είχαν προσκομίσει στοιχεία ότι θα παρείχαν εναλλακτική τέτοια εκπαίδευση στα παιδιά τους.

22. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο αγγλικός όρος «education» έχει το νόημα τόσο της εκπαίδευσης, όσο και της παιδείας, έννοια στην οποία μάλλον αναφέρεται στο σημείο αυτό το ΕΔΔΑ.

23. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, ό.π., παρ. 33

24. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, ό.π., παρ. 33.

25. ΕΔΔΑ 27.11.1996, *Valsamis v. Greece*, (21787/93), παρ. 31, & ΕΔΔΑ, 18.12.1996, *Efstathiou v. Greece* (24095/94). Και στις δύο υποθέσεις, κρίθηκε ότι υπήρξε παραβίαση στο δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, καθώς η αποβολή δεν μπορούσε να προσβληθεί δικαστικά. Δεν έγιναν, όμως, δεκτό ότι παραβιάστηκαν τα άρθρα P1-2 και 9 ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ εξέπληγη από την απαίτηση να παρελάσουν οι μαθητές – υπό την απειλή αποβολής – εκτός του σχο-

Υιοθετήθηκε έτσι μια αντικειμενική αντίληψη για τον συμβολισμό της παρέλασης και αγνοήθηκε η υποκειμενική αντίληψη των μαθητριών και των γονέων τους, παρόλο που δεν ήταν προφανώς ούτε αθεμελίωτη ούτε παράλογη και παρόλο που οι ίδιες καλούνταν να συμμετέχουν με τη φυσική παρουσία τους στην εκδήλωση αυτή – υπό την απειλή αποβολής τους²⁶. Απορρίφθηκε μάλιστα και το αίτημα για παραβίαση της ελευθερίας της θρησκευτικής εκδήλωσης της μαθήτριας, διότι ο όρος «άσκηση» της θρησκευτικής πίστης στο άρθρο 9 δεν εγγυάται αναγκαστικά το δικαίωμα να συμπεριφέρεται κανείς στη δημόσια σφαίρα με ένα τρόπο που υποδεικνύει μια θρησκεία ή πεποιθήση²⁷ – φράση που επαναλαμβάνεται και σε όλες τις κατοπινές αποφάσεις σχετικά με τη μαντίλα.

Πέρα όμως από τις ενστάσεις που εύλογα διατυπώθηκαν στις μειοψηφίες των οικείων αποφάσεων, αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι η αδυναμία του Δικαστηρίου να εφαρμόσει με συνεπή τρόπο τα κριτήρια που είχε καταρχήν θέσει. Η εξαίρεση από το «γενικό και ουδέτερο» κανόνα περί της υποχρεωτικής συμμετοχής των μαθητών στην παρέλαση δεν θα συνεπαγόταν κάποιο οικονομικό κόστος για το σχολείο ή το κράτος και φυσικά δύσκολα κανείς θα μπορούσε

λείου σε μέρα αργίας, αλλά δεν διέκρινε τίποτα στο σκοπό ή στη διοργάνωση της παρέλασης που θίγει τις φιλειρηνικές πεποιθήσεις των γονέων, καθώς τέτοιες εκδηλώσεις μνήμης εθνικών γεγονότων εξυπηρετούν, με τον τρόπο τους, ειρηνικούς σκοπούς και το δημόσιο συμφέρον.

26. Αυτά τα κριτήρια επισήμαναν στη διαφωνούσα γνώμη τους και στις δύο αποφάσεις οι δικαστές *Thór Vilhjálmsson* και *Jambrek*: «In our opinion, Mr and Mrs Valsamis's perception of the symbolism of the school parade and its religious and philosophical connotations has to be accepted by the Court unless it is obviously unfounded and unreasonable». Οι δικαστές εξάλλου αντέκρουσαν το επιχείρημα ότι η συμμετοχή στην παρέλαση ήταν μέρος της εκπαίδευσης της μαθήτριας, διότι η φύση τέτοιων σχολικών δραστηριοτήτων δεν είναι ουδέτερη και δεν συνιστά μέρος του συνήθους σχολικού προγράμματος. Αντίθετα, η μαθήτρια αναγκάστηκε να λάβει μέρος σε εκδήλωση με ισχυρό συμβολισμό αντίθετο στις πιο βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις των γονιών της, και μάλιστα εκτός σχολείου, σε εθνική εορτή, όπου ο στόχος ήταν να δοθεί και ένα μήνυμα στην οικεία κοινότητα. Αναγκάστηκε, έτσι, να δείξει δημόσια ότι προσχωρεί σε αντιλήψεις της πλειοψηφίας για το συμβολισμό της παρέλασης και τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές προεκτάσεις της ή σημεινόμενά της, οι οποίες θα έπρεπε να γίνουν δεκτές εκτός και αν ήταν προφανώς αθεμελίωτες και παράλογες, κάτι που δεν ίσχυε στη συγκεκριμένη περίπτωση. Πολύ ενδιαφέροντα επιχειρήματα διατυπώθηκαν και στις μειοψηφίες των οικείων αποφάσεων της Επιτροπής.

27. *Valsamis v. Greece*, ό.π., παρ. 47-51.

να υποστηρίξει ότι θα επηρέαζε με κάποιο τρόπο την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού προγράμματος, έστω και στο πλαίσιο της ενίσχυσης του πατριωτικού αισθήματος των μαθητών. Εξάλλου, το ΕΔΔΑ υπενθύμισε την πάγια θέση του ότι τα ατομικά συμφέροντα θα πρέπει να υποτάσσονται σε αυτά της ομάδας, αλλά η δημοκρατία δεν σημαίνει πως οι απόψεις της πλειοψηφίας θα πρέπει πάντα να υπερισχύουν· αντίθετα, μια ισορροπία θα πρέπει να επιτυγχάνεται που να διασφαλίζει τη δίκαιη και ορθή μεταχείριση των μειονοτήτων και να απέχει από την κατάχρηση της κυρίαρχης θέσης²⁸. Η κρίση του, ωστόσο, για την «ουδετερότητα» της παρέλασης σήμανε μάλλον την υποταγή των μειονοτικών αντιλήψεων στην κρατική αντίληψη για τον πατριωτισμό²⁹.

Από την άλλη πλευρά, σε απόφαση που αφορούσε τους κατεξοχήν ουδέτερους και γενικούς σχολικούς κανόνες, δηλαδή το ωράριο-ημερολόγιο και τις αργίες του σχολείου, το Δικαστήριο απέρριψε μεν το αίτημα των γονέων για εξαίρεση λόγω θρησκείας του παιδιού τους από την παρακολούθηση των μαθημάτων την Παρασκευή, χωρίς όμως να επικαλεστεί τη γενικότητα και ουδετερότητα των κανόνων, υπονόησε δε με την αιτιολογία της κρίσης του ότι θα μπορούσε να αναγνωρίσει τη δυνατότητα εξαίρεσης αν το αίτημα ήταν διαφορετικό, ώστε να μην επηρεάζεται η αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης³⁰.

28. *Valsamis v. Greece*, ό.π., παρ. 27.

29. Πρβλ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ, «*Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της έκφρασης*», ΤοΣ 6/2002, σ. 863-879, που θεωρεί ότι η κρίση είναι ορθή, διότι ο κανόνας για την υποχρεωτική συμμετοχή στην παρέλαση ήταν γενικής εφαρμογής και θρησκευτικά ουδέτερος, αφού δεν είχε σκοπό να ενοχλήσει τους μάρτυρες του Ιεχωβά αλλά να κάνει τα παιδιά να αγαπούν την πατρίδα τους και τη δημοκρατία.

30. ΕΔΔΑ, 27.4.1999, *Martins Casimiro et Cerveira Ferreira c. Le Luxembourg* (44888/98). Γονείς αντβεντιστές της 7^{ης} ημέρας προσέφυγαν κατά της άρνησης των αρχών να απαλλάξουν το γιο τους από την παρακολούθηση του σχολείου την Παρασκευή, ημέρα ανάπαυσής τους. Η άρνηση κρίθηκε ως νόμιμη επέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας του μαθητή (άρθρο 9 ΕΣΔΑ), διότι το αίτημα στόχευε σε μια συστηματική απουσία του, κάτι που θα είχε σοβαρές συνέπειες στην εκπαίδευσή του και θα έθετε σε κίνδυνο το σχολικό πρόγραμμα, οπότε και το δικαίωμα των υπολοίπων παιδιών στην εκπαίδευση.

B. Ο πλουραλισμός ως θρησκευτικά ουδέτερη «εικόνα» του σχολείου.

1. Η θρησκευτική ουδετερότητα των προσώπων. Η περίπτωση της μαντίλας.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η υποχρέωση της ουδετερότητας και της αμεροληψίας του κράτους δεν είναι συμβατή με οποιαδήποτε εξουσία εκτίμησης της νομιμότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή του τρόπου έκφρασής τους, στο πλαίσιο δε της εκπαίδευσης, η ουδετερότητα συνίσταται στην εγγύηση του πλουραλισμού³¹. Είναι όμως δύσκολο να διακρίνει κανείς την υπηρεσία που προσέφερε η «αντικειμενικά» θρησκευτικά ουδέτερη σχολική παρέλαση στον πλουραλισμό, όπως άλλωστε και η αξίωση να είναι θρησκευτικά ουδέτερα τα ίδια τα πρόσωπα εντός της εκπαίδευσης, όπως τέθηκε στο ζήτημα της μουσουλμανικής μαντίλας. Η «συζήτηση» λοιπόν που ξεκίνησε στην περίπτωση της παρέλασης σχετικά με τούς συμβολισμούς εντός της εκπαίδευσης, συνεχίστηκε στις υποθέσεις για τη μαντίλα, με το Δικαστήριο να αναγνωρίζει και πάλι ένα ιδιαίτερα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο κράτος και να κρίνει ουσιαστικά με βάση αυτό, αναπαράγοντας τις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων. Χαρακτηριστικά, το Δικαστήριο τόνισε ότι στα ερωτήματα αναφορικά με τις σχέσεις κράτους και θρησκείων υπάρχουν βαθιά αποκλίνουσες γνώμες σε μια δημοκρατική κοινωνία και θα πρέπει να αποδίδεται μια ιδιαίτερη σημασία στη θέση του εθνικού κοινοβουλίου. Τέτοια είναι και η περίπτωση της ρύθμισης των θρησκευτικών συμβόλων στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, που η προσέγγισή της στις ευρωπαϊκές χώρες διαφέρει ανάλογα με τις εθνικές παραδόσεις, τις απαιτήσεις που επιβάλλει η προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων και η διατήρηση της δημόσιας τάξης³². Οι υποθέσεις άλλωστε κρίθηκαν κυρίως υπό το πρίσμα της

31. *Folgero v. Norway*, ό.π., παρ. 84.

32. Βλ., ενδ., ΕΔΔΑ (Grand Chamber), 10.11.2005, *Leyla Şahin v. Turkey* (44774/98), παρ. 106-109. Το Δικαστήριο στην υπόθεση *Sahin* επιχειρεί με συγκριτική επισκόπηση να δείξει ότι η αντιμετώπιση της μαντίλας στην εκπαίδευση διαφέρει στα κράτη μέλη. Ωστόσο, όπως επισημαίνει στη μειοψηφία η δικαστής *Tulkens* (παρ. 3), από τα στοιχεία που αναφέρει το Δικαστήριο φαίνεται ότι η πρακτική που ακολουθούν οι περισσότερες χώρες είναι η μη απαγόρευση της μαντίλας στους πανεπιστημιακούς χώρους, και ότι η Τουρκία είναι η μόνη χώρα που την απαγορεύει.

θηρσκευτικής ελευθερίας, και μόνο κατ' εξαίρεση υπό τα δικαιώματα που το άρθρο P1-2 κατοχυρώνει³³.

Αρχικά, η υπόθεση της μαντίλας απασχόλησε το ΕΔΔΑ στο πεδίο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης σχετικά με την απαγόρευση εισόδου φοιτήτριας στη σχολή της³⁴ και κατόπιν στο πεδίο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με αποβολή μαθητριών από τα σχολεία τους. Με τη μόνη διαφορά ότι η ανώτερη εκπαίδευση συνιστά επιλογή του φοιτητή κι έτσι οι περιορισμοί μπορούν ευκολότερα να δικαιολογηθούν³⁵, σε όλες τις υποθέσεις, η κύρια επιχειρηματολογία του Δικαστηρίου για να δικαιολογήσει τα μέτρα ήταν ότι το ζήτημα ανέκυψε σε χώρες που η κοσμική αρχή είναι οργανωτική του κράτους και ότι η μαντίλα μπορεί να συνιστά μέσο άσκησης έμμεσης πίεσης στις υπόλοιπες μαθήτριες ή φοιτήτριες.

Πιο αναλυτικά, στις υποθέσεις που αφορούσαν την Τουρκία, λήφθηκε σοβαρά υπόψη ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού θεωρεί τη μαντίλα υποχρεωτικό θρησκευτικό καθήκον, επομένως μπορεί αυτή να λειτουργήσει ως μέσο πίεσης στις κοπέλες που επιλέγουν να μην τη φορούν, δεδομένης και της πολιτικής σημασίας που έχει λάβει, αφού συνδέεται με εξτρεμιστικά θρησκευτικά κινήματα. Έτσι, η μη είσοδος με μαντίλα στο πανεπιστήμιο κρίθηκε ως αναγκαίος περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας και του δικαιώματος στην εκπαίδευση για την

33. Αν και όλες οι οικείες υποθέσεις αφορούσαν εκπαιδευτικά ιδρύματα, το ζήτημα εξετάστηκε κυρίως υπό το άρθρο 9 και σε κάποιες μόνο περιπτώσεις υπό τα άρθρα P1-2 και 14 ΕΣΔΑ.

34. Οι πρώτες προσφυγές αφορούσαν την άρνηση τουρκικών πανεπιστημιακών αρχών να χορηγήσουν αντίγραφο πτυχίου σε απόφοιτες που προσκόμισαν φωτογραφία τους με μαντίλα. Οι αιτήσεις κρίθηκαν απαράδεκτες, διότι η μαντίλα απαγορεύεται στη φωτογραφία προκειμένου να μην αντανακλά το θρησκευτικό κίνημα στο οποίο τυχόν μετέχει η φοιτήτρια. Το πτυχίο, άλλωστε, έχει σκοπό να βεβαιώσει επαγγελματικά προσόντα και δεν επιδεικνύεται ευρύτερα, ενώ η φωτογραφία έχει σκοπό την ταυτοποίηση του πτυχιούχου και δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Βλ. ΕΕπΔΑ, 3.5.1993, *Senay Karaduman v. Turkey* (16278/90) & *Bulut c. Turquie*, (18783/91). Η πιο γνωστή, όμως, είναι η *Sahin v. Turkey*, ό.π., για την απαγόρευση εισόδου στην ιατρική σχολή της Κων/πολης με μαντίλα.

35. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, εφόσον η φοιτήτρια επέλεξε ένα κοσμικό πανεπιστήμιο, έπρεπε να αναμένει ότι θα υπαχθεί σε περιορισμούς στη θρησκευτική εκδήλωση, για να διασφαλιστεί η αρμονική συνύπαρξη φοιτητών με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις.

προστασία της αρχής του κοσμικού κράτους και των δικαιωμάτων των άλλων. Εξίσου δικαιολογημένη κρίθηκε και η αποβολή των μαθητριών από τα σχολεία τους για τον ίδιο λόγο, διότι σύμφωνα με το Δικαστήριο, όταν οι αρχές επιτρέπουν στους μαθητές να εκδηλώνουν θρησκευτικές πεποιθήσεις στους σχολικούς χώρους θα πρέπει να διασφαλίζουν – εντός του περιθωρίου εκτίμησής τους – ότι αυτή η εκδήλωση δεν θα είναι επιδεικτική, ώστε να γίνεται πηγή πίεσης και αποκλεισμού³⁶.

Παράλληλα, στις υποθέσεις όπου έγινε επίκληση της παραβίασης του κανόνα της μη διάκρισης λόγω θρησκείας (άρθρο 14 ΕΣΔΑ), κρίθηκε ότι δεν συντρέχει τέτοια περίπτωση, διότι οι περιορισμοί θεμελιώθηκαν στις «ουδέτερες» και γενικές ρυθμίσεις περί ομοιόμορφης ένδυσης. Ήταν θεμιτή, λοιπόν, η μη αναγνώριση εξαίρεσης από αυτές, καθώς εφαρμόζονταν σε όλους και ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, δεν στόχευαν συνεπώς στον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας των φοιτητριών ή των μαθητριών αλλά στην προστασία των δικαιωμάτων των άλλων, του κοσμικού και πλουραλιστικού χαρακτήρα του πανεπιστημίου ή στην ουδετερότητα του εκπαιδευτικού συστήματος³⁷.

Στην ίδια άλλωστε κατεύθυνση κρίθηκε ότι η περιβολή θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία της Γαλλίας δεν είναι καθεαυτή ασύμβατη με τη συνταγματική αρχή της «laïcité» – που προτάσσεται ειδικά στο σχολικό χώρο – αλλά εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες και τις συνέπειες που μπορεί να επιφέρει. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αποβολή των μαθητριών από τα σχολεία τους κρίθηκε αναγκαία, όχι λόγω του κινδύνου άσκησης έμμεσης πίεσης στις υπόλοιπες μαθήτριες – καθώς έλειπε το πραγματικό στοιχείο μιας πλειοψηφικής

36. ΕΔΔΑ, 24.1.2006, *Köse and others v. Turkey* (26625/02), για αποβολή μαθήτριας με μαντίλα από λύκειο Imam Hatip. Τα σχολεία αυτά είναι δημόσια και συνδυάζουν το δημόσιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με την καλή κατάρτιση στο Κοράνι, και ενώ κυρίως ετοιμάζουν τους θρησκευτικούς λειτουργούς, δέχονται και μαθητές που οι γονείς τους επιθυμούν να λάβουν καλή θρησκευτική κατάρτιση. Οι γονείς είχαν ζητήσει εξαίρεση από τον κανόνα περί ομοιόμορφης ένδυσης εκτός των μαθημάτων του Κορανίου. Το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι ακόμα και όταν ένα κράτος αναγνωρίζει τη θρησκευτική εκπαίδευση εντός των δημοσίων σχολείων, δεν απαλλάσσεται από το ρόλο του ουδέτερου διατητή και εγγυητή του θρησκευτικού πλουραλισμού κι η μαντίλα ερμηνεύτηκε ως πολιτικό σύμβολο κατά της ελευθερίας των γυναικών και του κοσμικού κράτους.

37. *Şahin v. Turkey*, ό.π., παρ. 128-131, *Köse and others v. Turkey*, ό.π., σ. 14-15.

θρησκείας –, αλλά διότι είχαν αρνηθεί να αφαιρέσουν τη μαντίλα στο μάθημα της γυμναστικής, παραβιάζοντας έτσι τους γενικούς και ουδέτερους κανόνες υγιεινής και ασφάλειας και δημιουργώντας ένταση στο σχολείο³⁸.

Ο περιορισμός, λοιπόν, των «θρησκευτικών συμβόλων» που φέρουν οι μαθητές θεμελιώνεται αφενός στο ότι είναι δυνατό να καταστούν πηγή έμμεσων πιέσεων στους συμμαθητές τους, αφετέρου σε κανόνες γενικούς και ουδέτερους που δεν επιδιώκουν να περιορίσουν τη θρησκευτική ελευθερία.

Καταρχήν, η έγνοια αυτή του Δικαστηρίου για τη μη δημιουργία έμμεσων πιέσεων δικαιολογείται προφανώς στην πρόταξη της ελευθερίας της συνείδησης απέναντι στη θρησκευτική ελευθερία. Ωστόσο, η πρόταξη αυτή μπορεί να θεμελιώσει την αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους³⁹ και όχι την θρησκευτική ουδετερότητα των προσώπων που κάνουν χρήση των υπηρεσιών της δημόσιας εκπαίδευσης⁴⁰. Αν ο στόχος μιας δημοκρατικής εκπαίδευσης είναι

38. ΕΔΔΑ, 4.12.2008, *Kervanci c. France* (31645/04) και ΕΔΔΑ, 4.12.2008, *Dogru v. France* (27058/05), ειδ., παρ. 68-71 και στις δύο. Οι υποθέσεις ανέκυψαν πριν το νόμο του 2004 και την ολική απαγόρευση των επιδεικτικών θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία. Και στις δύο το ζήτημα ήταν η περιβολή με μαντίλα στα μαθήματα γυμναστικής – στα υπόλοιπα μαθήματα επιτρεπόταν – που ισοδυναμούσε με μη τήρηση της υποχρέωσης των μαθητριών προς επιμέλεια. Το Δικαστήριο εκτιμά ότι το συμπέρασμα των εθνικών αρχών, σύμφωνα με το οποίο η μαντίλα δεν είναι συμβατή με τη γυμναστική για λόγους ασφάλειας και υγιεινής, δεν είναι παράλογο και η τιμωρία που επεβλήθη δεν είναι παρά η συνέπεια της άρνησης της αιτούσας να συμβιβαστεί με τους κανόνες που εφαρμόζονται στο σχολείο – για τους οποίους ήταν ενημερωμένη – και όχι λόγω των πεποιθήσεών της.

39. Βλ. ΡΕΖΙΣ ΝΤΕΜΠΡΕ, *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, (μτφρ.) Γιώργος Καραμπέλας, Εστία, 2004, σ. 39. «Η αρχή της ουδετεροθρησκείας θέτει την ελευθερία της συνείδησης (το να έχει ή να μην έχει κανείς θρησκεία) πέρα και πάνω από αυτό που σε κάποιες χώρες αποκαλείται θρησκευτική ελευθερία (το να μπορεί κανείς να επιλέξει θρησκεία, αρκεί να έχει κάποια). Υπό αυτή την έννοια, ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους δεν είναι μια πνευματική επιλογή μεταξύ άλλων, είναι αυτό που κάνει δυνατή τη συνύπαρξή τους, καθώς ό, τι έχουν δικαιωματικά κοινό όλοι οι άνθρωποι οφείλει να υπερβαίνει εκείνο που τους χωρίζει εν τοις πράγμασι».

40. Βλ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, «*Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοσυγκριτική προσέγγιση*», Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, τεύχ. 7/2009, σ. 798-814, όπου αναλύονται οι κύριες σχετικές αποφάσεις των δικαστηρίων στη Γαλλία, τη Μ. Βρετανία και τη Γερμανία. Βλ., επίσης, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΤΡΑΝΤΑ, «*Η ισλαμική μαντίλα*», ΔτΑ, Ν° 30/2006, σ. 565-604. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Γερμανίας όπου υπάρχει ομοφω-

η ελεύθερη ανάπτυξη της συνείδησης και του κριτικού πνεύματος, αυτή δεν μπορεί να επέλθει αποκλείοντας τη θρησκευτική εμφάνιση των συμμετεχόντων σε αυτή. Η ανάπτυξη του κριτικού πνεύματος, η διδασκαλία τελικά του ίδιου του πλουραλισμού, απαιτεί όχι μια θεωρητική διδαχή του αλλά μια ενεργή πλουραλιστική εκπαιδευτική διαδικασία⁴¹. Είναι οξύμωρο να μιλά κανείς για κριτική και αντικειμενική μετάδοση των γνώσεων, όταν οι μαθητές βιώνουν στην πράξη τον αποκλεισμό συμμαθητών τους, επειδή, δήθεν, στη βάση στερεοτυπικών προσλήψεων συνιστούν επικίνδυνες για την ελευθερία της συνείδησής τους παραστάσεις.

Το Δικαστήριο προτάσσει, βέβαια, την αρχή του κοσμικού κράτους, η οποία παρόλο που δεν κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ έχει ως στόχο τη διαφύλαξη των αξιών που τη διαπνέουν, ενώ σκοπεύει και στην προστασία του ατόμου απέναντι στις αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις και στην πίεση που ασκούν εξτρεμιστικά κινήματα· μια συμπεριφορά, επομένως, που δεν σέβεται την αρχή αυτή δεν προστατεύεται απαραίτητα υπό την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας⁴². Ο περιορισμός όμως της μαντίλας ως «επιδεικτικής» θρησκευτικής εμφάνισης εντός του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος – ακόμα και σε χώρες όπως η Τουρκία – υπονοεί μια μαχητική εκδοχή του κοσμικού κράτους που επιβάλλει τη θρησκευτική ουδετερότητα όχι μόνο των θεσμών, αλλά και των προσώπων, και οδηγεί έτσι σε μια αντι-θρησκευτικότητα, η οποία αντί να προωθήσει την ανοχή, το διάλογο και το συμβιβασμό⁴³, είναι ευεπίφορη να προκαλέσει τελικά μεγαλύτερο

νία στη θεωρία και τη νομολογία ότι οι μαθήτριες μπορούν να φορούν την ισλαμική μαντίλα, διότι, σε αντίθεση με τους δασκάλους, είναι απλοί φορείς δικαιωμάτων και όχι υπόχρεοι πραγμάτωσής τους.

41. Εξάλλου, πάγια θέση του ΕΔΔΑ είναι ότι ο πλουραλισμός, η ανοχή και η ευρύτητα πνεύματος είναι τα θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας και ότι ο ρόλος των αρχών δεν είναι να αφαιρέσουν την αιτία της έντασης εξαφανίζοντας τον πλουραλισμό, αλλά να διασφαλίσουν ότι οι ανταγωνιζόμενες ομάδες ανέχονται η μία την άλλη. Βλ., ενδ., *Sahin v. Turkey*, ό.π., παρ. 106-108.

42. *Sahin v. Turkey*, ό.π., παρ. 114, αναφέρεται στις αξίες της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου, της ισότητας και ελευθερίας. Βλ. και παρ. 128-130, για την αρχή της ισότητας των φύλων ως μια αρχή – κλειδί που στηρίζει τη Σύμβαση. Επίσης, βλ. και *Kervanci c. France*, ό.π., παρ. 66.

43. Το ΕΔΔΑ επισημαίνει σε όλες τις αποφάσεις ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπου συνυπάρχουν περισσότερες θρησκείες, μπορεί να είναι απαραίτητος ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας, για να υπάρξει συμβιβασμός των συμφερόντων των διαφορετικών ομάδων και για να διασφαλιστεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων όλων, καθώς το κράτος οφείλει να λειτουργεί ως ουδέ-

εξτρεμισμό. Για να διαφυλαχθεί η αρχή του κοσμικού κράτους και να μην υπάρξει έμμεση πίεση στους συνομηλίκους, για να διασφαλιστεί ο πλουραλισμός ως δυνατότητα, δεν είναι αναγκαίο να αποκλειστεί ως πραγματικότητα, ειδικά όταν πρόκειται για εμφανίσεις όπως η μαντίλα ή και το μούσι των ανδρών⁴⁴, που δεν εμποδίζουν ούτε την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης, ούτε την επικοινωνία των υποκειμένων της (όπως στην περίπτωση της burqa). Η επίκληση εξάλλου του ουδέτερου και γενικού χαρακτήρα των κανόνων της ομοιόμορφης ένδυσης και της υγιεινής και ασφάλειας, ώστε να μη δικαιολογούνται εξαιρέσεις από αυτούς, συνιστά έμμεση δυσμενή διάκριση εις βάρος τους σε σχέση με τους μαθητές που οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις δεν περιλαμβάνουν συγκεκριμένη ενδυμασία⁴⁵. Όσο δε για την ένταση που δημιουργήθηκε στα γαλλικά σχολεία, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μάλλον τεχνητή, αφού ήταν αποτέλεσμα της απαγόρευσης και όχι της συμπεριφοράς των μαθητριών.

Δύσκολα, άλλωστε, μπορεί να δικαιολογηθεί και το μέτρο της αποβολής, όταν το σχολείο μπορούσε να διευθετήσει το ζήτημα εύλογα, μέσω του συμβι-

τερος και αμερόληπτος διοργανωτής της άσκησης των διαφόρων θρησκειών και πεποιθήσεων, προκειμένου να υπάρχει θρησκευτική ειρήνη και ανοχή σε μια δημοκρατική κοινωνία. Εξάλλου, ο πλουραλισμός και η δημοκρατία πρέπει να θεμελιώνονται στο διάλογο και σε συμβιβαστικό πνεύμα, που υπονοεί αναγκαία από τα άτομα διάφορες υποχωρήσεις για τη διαφύλαξη και την προώθηση των ιδανικών και των αξιών μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Αλλά συνεχίζει, αναφέροντας ότι οι απόψεις της πλειοψηφίας δεν πρέπει πάντα να υπερέχουν και ότι μια ισορροπία θα πρέπει να επιτυγχάνεται(...) Βλ., ενδ., *Sahin v. Turkey*, ό.π., παρ. 106-108.

44. ΕΔΔΑ, 24.5.2005, *Mahmut TIG c. la Turquie* (8165/03). Σε τριτοετή φοιτητή με μούσι απαγορεύτηκε η είσοδος στη σχολή του, λόγω γενικής απαγορευτικής ρύθμισης. Ενώπιον του ΕΔΔΑ, επικαλέστηκε προσβολή των άρθρων 8, 9, 10 και P1-2 ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο απέφυγε να κρίνει αν η απαγόρευση συνιστά καθαυτή παραβίαση του δικαιώματος στον ιδιωτικό βίο διότι ο προσφεύγων κατόρθωσε να ολοκληρώσει τις σπουδές του, ενώ για τον ίδιο λόγο έκρινε ότι δεν υπήρξε ούτε παραβίαση του δικαιώματός του στην εκπαίδευση. Εξάλλου, το μούσι δεν εντάσσεται στο πεδίο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και καθώς ο προσφεύγων δεν επικαλέστηκε κάποια συγκεκριμένη θρησκευτική επιταγή, το μέτρο της απαγόρευσης καθαυτό δεν παραβιάζει το άρθρο 9, ενώ δεν αποδείχθηκε, επίσης, ότι ο φοιτητής εμποδίστηκε να εκφράσει τις γνώμες και τις ιδέες του.

45. Παρόλο που οι αιτούσες δεν επικαλέστηκαν παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ, στις υποθέσεις *Kervanci c. France* και *Dogru v. France*, ό.π.

βασμού που προτάθηκε να φορούν οι αιτούσες καπέλο στο μάθημα της γυμναστικής. Αντίθετα, σε όλες τις υποθέσεις αναγνωρίστηκε ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς τα πειθαρχικά μέτρα της αποβολής ή της μη εισόδου, και κρίθηκε ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν αποκλείει την προσφυγή σε αυτά, ως τρόπων υλοποίησης των στόχων του σχολείου, δηλαδή της ανάπτυξης και διάπλασης του χαρακτήρα και του πνεύματος των μαθητών⁴⁶. Είναι, όμως, ιδιαίτερα αμφίβολο αν η αποβολή από το σχολείο προωθεί αυτούς τους στόχους, ειδικά όταν γίνεται για λόγους καταρχήν εμφάνισης. Ενώ, λοιπόν, στη νομολογία του το ΕΔΔΑ προασπίζει σθεναρά την υποχρεωτική δημόσια εκπαίδευση ως αυτή που διασφαλίζει τον πλουραλισμό, την κοινωνική μόρφωση και την κοινωνική ένταξη όλων, στις γαλλικές υποθέσεις κρίνει ότι η ποινή της αποβολής από το σχολείο δεν ήταν δυσανάλογη, δεδομένης της δυνατότητας των μαθητριών να συνεχίσουν τη σχολική εκπαίδευση εξ αποστάσεως, δι' αλληλογραφίας(!)⁴⁷.

Τέλος, τη νομολογία απασχόλησε η μαντίλα και στο πεδίο των εκπαιδευτικών, όταν δασκάλα στην Ελβετία απολύθηκε, διότι φορώντας τη μαντίλα μετέδιδε ένα μήνυμα εξτρεμισμού και ανισότητας των γυναικών και έπρεπε να αποφευχθεί το πιθανό προσηλυτιστικό αποτέλεσμα που θα είχε στα παιδιά μικρής ηλικίας τα οποία είναι ανώριμα και ευάλωτα σε επιρροές⁴⁸. Ομοίως, σε τουρκικές υποθέσεις, κρίθηκε νόμιμη η απόλυση καθηγήτριας πανεπιστημίου με μαντίλα, διότι παραβίασε γενικούς ενδυματολογικούς κανόνες που αποσκοπούσαν στην ουδέτερη εμφάνιση των καθηγητών ως αντιπροσώπων του κράτους⁴⁹, ενώ

46. *Kervanci c. France* και *Dogru v. France*, ό.π., παρ. 83, καθώς και *Valsamis c. Grèce*, ό.π., παρ. 32. Οι πειθαρχικές αρχές βρίσκονται σε άμεση και διαρκή επαφή με την εκπαιδευτική κοινότητα και είναι σε καλύτερη θέση να εκτιμήσουν τις ανάγκες, τις απαιτήσεις και το πλαίσιο μιας δεδομένης εκπαίδευσης

47. *Kervanci c. France* και *Dogru v. France*, ό.π., παρ. 76 (και στις δύο αποφάσεις): «The Court considers, having regard to the foregoing, that the penalty of expulsion does not appear disproportionate, and notes that the applicant was able to continue her schooling by correspondence classes (...)».

48. ΕΔΔΑ, 15.2.2001, *Dahlab v. Switzerland* (42393/98).

49. ΕΔΔΑ, 24.1.2006, *Kurtulmus c. Turquie* (65500/01). Το μέτρο κρίθηκε εντός του περιθωρίου εκτίμησης των κρατών για τις υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών ανάλογα με το επίπεδο της δημόσιας εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια ή ανώτερη).

νόμιμη κρίθηκε και η απόλυση καθηγήτριας θεολογίας σε μουσουλμανικό δημόσιο λύκειο⁵⁰.

Η πλουραλιστική εκπαίδευση αξιώνει, επομένως, την αποφυγή κατήχησης όχι μόνο μέσω των αντικειμένων και του τρόπου της διδασκαλίας, αλλά και μέσω της εμφάνισης των διδασκόντων, οι οποίοι, άλλωστε, έχουν επιλέξει να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι και θα έπρεπε να αναμένουν να υπαχθούν σε περιορισμούς⁵¹. Ωστόσο, ο εκπαιδευτικός μπορεί μεν να είναι εκπρόσωπος του κράτους, αλλά δεν παύει να είναι πρόσωπο που εργάζεται εντός ενός κρατικού θεσμού, χωρίς να ταυτίζεται με αυτόν. Αντίθετα, υπάγεται στην εκτέλεση ενός συγκεκριμένου και προκαθορισμένου σχολικού προγράμματος, βρίσκεται υπό την εποπτεία των σχολικών αρχών για τον τρόπο διδασκαλίας και συμπεριφοράς του και υποχρεούται στην τήρηση οργανωτικών και διοικητικών κανόνων. Εξάλλου, συμμετέχει ενεργά ως υποκείμενο στην εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία είναι κατεξοχήν ζωντανή και διαδραστική. Αποτελεί ένα μόνο πρόσωπο ανάμεσα στους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς με τους οποίους αυτονόητα και συγκρίνεται, ταυτόχρονα δοκιμάζεται στον τρόπο που διεξάγει τη διδασκαλία του και επικοινωνεί με τους μαθητές του, ενώ εκτίθεται στην κριτική τόσο των ίδιων όσο και των γονέων τους. Υπάρχουν, επομένως, τρόποι για να ελέγχεται και να διαπιστώνεται στην πράξη αν η ίδια η συμπεριφορά του πλαισιωμένη και από την εμφάνισή του είναι τελικά «κατηχητική»⁵².

50. ΕΔΔΑ, 3.4.2007, *Fatma Karaduman c. Turquie* (41296/04). Αφορούσε λύκειο Imam - Hatip. Η αίτηση απορρίφθηκε ως απαράδεκτη, λόγω της αξίωσης για ουδετερόθηρη εκπαίδευση.

51. Υπονοείται έτσι η δυνατότητα της παραίτησης. Βλ. ANDREW HAMBLER, «*Evolving Approaches to the Freedom to Manifest Religious Convictions in the Workplace. A Private Matter?*», *Religion and Human Rights*, 3 (2008), σ.111-133. Σημειώνει ότι η δυνατότητα του εργαζομένου να παραιτηθεί συνιστά σύνθηρες επιχείρημα στη νομολογία του Στρασβούργου, αλλά δεν φαίνεται να αποτελεί εγγύηση για ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Εξάλλου, η παραίτηση προϋποθέτει ότι ο εργαζόμενος θα έχει εύκολη πρόσβαση σε μια εναλλακτική κατάλληλη εργασία.

52. ΕΕπΔΑ, 1.3.1979, *X c. Royaume Uni* (8010/77). Κρίθηκε ως αναγκαίος περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης, ο περιορισμός της ενδυμασίας ενός μαθηματικού στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, που κατηχούσε τα παιδιά κατά τις ώρες διδασκαλίας του, διοργάνωνε συγκεντρώσεις για διδασκαλία του ευαγγελίου στο σχολικό χώρο, και φορούσε ρούχα με θρησκευτικά συνθήματα. Κρίθηκε ότι αυτή η συμπεριφορά συνιστά έκδηλα προσπάθεια κατήχησης και θίγει τον επιδιωκόμενο

2. Η ουδετερότητα του σχολικού χώρου και η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου».

Το ζήτημα διαφέρει, όμως, στην περίπτωση που θρησκευτικά σύμβολα αναρτώνται στα σχολικά κτίρια. Τότε, δεν είναι οι υπάλληλοί του, αλλά το ίδιο το κράτος που εκφράζει μέσω ενός συμβόλου τη θέση του σε θρησκευτικά ζητήματα, χωρίς να εισχωρεί υποκειμενική συμπεριφορά που να πλαισιώνει και να νοηματοδοτεί το σύμβολο ή έστω να αμβλύνει, να οξύνει ή να επιβεβαιώσει την κυρίαρχη νοηματοδότησή του⁵³. Η ίδια η πολιτεία με τη δύναμη που της δίνει η λαϊκή νομιμοποίηση επιβάλλει το σύμβολο στο χώρο εκπαίδευσης των πολιτών της, ως έκφραση απρόσωπη και ενδεδυμένη με τη μέγιστη δυνατή κοσμική αυθεντία.

Όπως διαπιστώνεται στη νομολογία για τη σχολική παρέλαση και τη μαντίλα, το ΕΔΔΑ διστάζει να εξετάσει αν μέσω της εφαρμογής ουδέτερων κανόνων εισάγονται περιορισμοί ή δυσμενείς διακρίσεις αναφορικά με το σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών και των γονέων. Στη υπόθεση *Lautsi* δεν πρόκειται για εφαρμογή τέτοιων κανόνων, ωστόσο, γίνεται επίκληση της ουδετερότητας, όταν οι ιταλικές αρχές ισχυρίζονται ότι το σύμβολο του «Εσταυρωμένου» αντανακλά κοσμικές συνταγματικές αξίες, και ότι πέραν της θρησκευτικής του υφής εκφράζει την ιταλική πολιτισμική ταυτότητα⁵⁴. Αυτό που υποστηρίζεται δηλαδή, είναι ότι το «θρησκευτικά ουδέτερο», κοσμικό, πολιτισμικό

μενο ουδέτερο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ενώ μπορεί να συνιστά παραβίαση στο δικαίωμα των γονιών υπό το άρθρο P1-2.

53. Αυτό όμως δεν είναι απόλυτο. Η σβάστικα, για παράδειγμα, μπορεί αρχικά να ήταν ένα εβραϊκό σύμβολο αλλά σήμερα οποιοσδήποτε θα τη φορούσε εμφανώς, δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι τη νοηματοδοτεί θρησκευτικά ή ότι δίνει σε αυτή το δικό του νόημα, καθώς είναι συνδεδεμένη με ένα ιστορικά τοποθετημένο κοινωνικοπολιτικό καθεστώς και έχει συγκεκριμένες συνδηλώσεις και σημασίες. Δεν εξομοιώνεται, επομένως, με τη μαντίλα και το σταυρό, που είναι συνδεδεμένα με θρησκείες, δηλαδή πνευματικά κινήματα που έχουν διαρκέσει και καθορίζουν τις ζωές των ανθρώπων επί αιώνες, και έχουν συνοδέψει ολόκληρες ιστορικές περιόδους και πολιτισμούς ποικιλότητας, τόσο αρνητικά όσο και θετικά.

54. Βλ. ΕΔΔΑ, 3.11.2009, *Lautsi c. Italie*, (30814/06) παρ. 14-15, που αναφέρει την απόφαση του ιταλικού ΣτΕ (13.2.2006). Σημαντική είναι και παλαιότερη απόφαση του Ανώτατου Αναίρετικού Δικαστηρίου που έκρινε αντίθετη με την αρχή του κοσμικού κράτους την παρουσία του «Εσταυρωμένου» στα εκλογικά καταστήματα (π^ο 4273, 1.3.2000), βλ. παρ. 7 απόφασης *Lautsi*.

σύμβολο του «Εσταυρωμένου» δεν μπορεί να θίγει τη θρησκευτική ελευθερία των μαθητών, ούτε το δικαίωμα των γονέων τους προς σεβασμό των πεποιθήσεών τους.

Το Δικαστήριο δεν είναι αντίθετο καταρχήν σε επιχειρήματα ιστορικής και πολιτισμικής φύσης, ειδικά αναφορικά με το ρόλο που διαδραματίζει μια θρησκεία ή εκκλησία στη δημόσια ζωή ενός κράτους. Έχει κρίνει, άλλωστε, ότι η ύπαρξη μιας κρατικής ή επίσημης εκκλησίας δεν είναι ασύμβατη με την αρχή του κοσμικού κράτους και ότι η επίσημη θρησκεία ως μια κοινωνική διαπίστωση δεν θέτει σε κίνδυνο την κρατική ουδετερότητα και αμεροληψία, ούτε το θρησκευτικό πλουραλισμό⁵⁵. Δέχεται, λοιπόν, ότι η ιστορική σχέση ενός κράτους με μια συγκεκριμένη εκκλησία είναι εύλογο και θεμιτό να επηρεάζει με ποικίλους τρόπους τη δημόσια ζωή, ακόμα και την δομή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, στο πλαίσιο του περιθωρίου εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη⁵⁶.

Ωστόσο, αν στο πεδίο του μαθήματος των θρησκευτικών αυτό σημαίνει τη θεμιτή έμφαση σε δόγματα συγκεκριμένης θρησκείας, το ΕΔΔΑ συνεκτιμά ταυτόχρονα και αν το κράτος ρυθμίζει για τη δυνατότητα εξαίρεσης από το μάθημα αυτό. Στην περίπτωση, όμως, που η σύνδεση της ιστορίας ενός κράτους με μια συγκεκριμένη θρησκεία σημαίνει την ανάρτηση στις σχολικές αίθουσες συμβόλων όπως ο «Εσταυρωμένος», η λύση της εξαίρεσης είναι αδύνατη, ενώ η εναλλακτική της ιδιωτικής εκπαίδευσης δεν συνιστά – όπως αναλύθηκε – παράγοντα διαλυτικό της κρατικής υποχρέωσης να εγγυηθεί μια πλουραλιστική δημόσια εκπαίδευση. Έτσι, το ΕΔΔΑ σπεύδει να αντικρούσει τον ισχυρισμό περί «θρησκευτικής ουδετερότητας» του συμβόλου, αντιτάσσοντας ότι η θρησκευτική είναι η κύρια ανάμεσα στις πολλές σημασίες που μπορεί να έχει, ενώ η ανάρτησή του στις σχολικές αίθουσες υπερβαίνει τη δυνατότητα χρήσης τέτοιων συμβόλων σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια⁵⁷.

Έτσι, όπως και στην περίπτωση της μαντίλας και της παρέλασης, το Δικα-

55. ΕΕπΔΑ, 9.5.1989, *Peter Darby v. Sweden*, (11581/85) παρ. 45.

56. *Folgero v. Norway*, ό.π., παρ. 89.

57. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 52, όπως έχει ήδη κρίνει σε παλαιότερη υπόθεση, ο κοινωνικά και ιστορικά παραδοσιακός χαρακτήρας ενός κειμένου για βουλευτικό όρκο, δεν στερεί από τον όρκο αυτό τη θρησκευτική του φύση (18.2.1999, *Buscarini et autres c. Saint-Marin* (24645/94).

στήριο στην απόφαση αυτή προχωρεί σε μια «αντικειμενική» νοηματοδότηση του συμβόλου μεν, θεμιτή όμως αυτή τη φορά διότι συνδυάζεται με μια αξιολόγηση της νοηματοδότησής του από τα ίδια τα πρόσωπα. Το Δικαστήριο εξετάζει λοιπόν την αντίληψη της κ. Lautsi ότι η έκθεση του «Εσταυρωμένου» σημαίνει την ευνοϊκή θέση του κράτους υπέρ της Καθολικής θρησκείας, και την κρίνει ως μη αυθαίρετη, διότι αυτή είναι η σημασία που υιοθετείται επίσημα από την ίδια την Εκκλησία. Κρίνει, άλλωστε, ότι οι πεποιθήσεις της είναι επαρκώς σοβαρές και συνεκτικές για να θεωρήσει ότι θίγονται από το σύμβολο αυτό. Με βάση, λοιπόν, τα κριτήρια αυτά, αφενός της μη αυθαιρεσίας της αντίληψης, αφετέρου της σοβαρότητας και της συνοχής των πεποιθήσεων, το σύμβολο του «Εσταυρωμένου» είναι πιθανό να έχει επίδραση στις πεποιθήσεις των παιδιών της προσφεύγουσας⁵⁸.

Εξάλλου, σε μία χώρα όπου η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ανήκει σε μια συγκεκριμένη θρησκεία, η εκδήλωση τελετών ή συμβόλων της εντός του σχολείου, όπως η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» σε κάθε σχολική αίθουσα, μπορεί να συνιστά πίεση στους μαθητές. Ειδικά, όταν γίνεται αντιληπτό «αναγκαστικά» – καθώς είναι αδύνατο να μην το προσέξει κανείς – ως συστατικό κομμάτι του σχολείου, αποτελεί δηλαδή ένα «έντονο εξωτερικό σημάδι» που εύκολα μπορεί να ερμηνευθεί ως θρησκευτικό από τους μαθητές όλων των ηλικιών και να νιώσουν έτσι ότι εκπαιδεύονται σε ένα σχολικό περιβάλλον με εμφανή προτίμηση σε μια θρησκεία. Και αν αυτό είναι ενθαρρυντικό για συγκεκριμένους θρησκευόμενους μαθητές, το Δικαστήριο σημειώνει ότι μπορεί να προκαλεί συναισθηματική ανησυχία στους μαθητές που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες, αλλόθρησκους ή άθρησκους⁵⁹.

Το σχολείο, άλλωστε, αποτελεί ένα χώρο υπό την εποπτεία του κράτους, εντός του οποίου οι μαθητές βρίσκονται σε «ευάλωτη θέση». Ο σεβασμός στην αρνητική θρησκευτική ελευθερία τους, που ειδικά στον «ευαίσθητο» τομέα της εκπαίδευσης συνίσταται και στην εγγύηση του πλουραλισμού, απαιτεί από το κράτος να απέχει από την έστω και έμμεση επιβολή πεποιθήσεων διότι οι μαθητές βρίσκονται σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορούν να αποδεσμευτούν

58. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 53.

59. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 55.

παρά μόνο με δυσανάλογη θυσία, ενώ τους λείπει και η κριτική εκείνη ικανότητα που θα τους επιτρέψει να πάρουν αποστάσεις από το μήνυμα που μεταδίδει μια έκδηλη κρατική προτίμηση σε μια θρησκεία. Έτσι, η αρνητική θρησκευτική ελευθερία τους δεν αξιώνει μόνο την απουσία θρησκευτικών λειτουργιών ή θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά εκτείνεται και στις πρακτικές και τα σύμβολα που εκφράζουν ειδικότερα ή γενικότερα μια πίστη, μια θρησκεία ή την αθεΐα⁶⁰. Η ανάρτηση άρα του «Εσταυρωμένου» στους σχολικούς τοίχους θίγει την αρνητική θρησκευτική ελευθερία των παιδιών της κας Lautsi και δεν σέβεται το δικαίωμά της υπό το άρθρο P1-2. Ούτε μπορεί να δικαιολογηθεί στην αξίωση των άλλων γονέων που επιθυμούν μια θρησκευτική εκπαίδευση συμβατή με τις πεποιθήσεις τους, διότι ο σεβασμός τους πρέπει να λάβει υπόψη το σεβασμό των πεποιθήσεων των άλλων γονέων⁶¹.

Τελικά, η ανάρτηση του συμβόλου αυτού δεν συμβαδίζει με την υποχρέωση για ένα δημόσιο σχολικό περιβάλλον ανοιχτό, που προωθεί όχι τον αποκλεισμό αλλά την ένταξη των μαθητών, ανεξαρτήτως της κοινωνικής ή εθνοτικής καταγωγής ή των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους. Το σχολείο δεν πρέπει να καθίσταται «θέατρο» ιεραποστολικών δραστηριοτήτων και κηρυγμάτων, αλλά τόπος συνάντησης των διαφορετικών θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων, όπου οι μαθητές μπορούν να αποκτήσουν γνώσεις σχετικές με αυτά που σκέφτονται και με τις παραδόσεις τους⁶². Υπό το πρίσμα, λοιπόν, της κρατικής δέσμευσης σε μια υποχρεωτική, θρησκευτικά ουδέτερη δημόσια εκπαίδευση που προσπαθεί να εμφυσήσει στους μαθητές την κριτική σκέψη, το Δικαστήριο δεν κατανοεί με ποιο τρόπο η έκθεση στις σχολικές αίθουσες ενός συμβόλου που εύλογα συνδέεται με τη θρησκεία της πλειοψηφίας θα συνεισφέρει στον εκπαιδευτικό πλουραλισμό, απαραίτητο στη διατήρηση μιας «δημοκρατικής κοινωνίας»⁶³.

60. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 47, 48 και 55.

61. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 56.

62. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 47.

63. *Lautsi c. Italie*, ό.π., παρ. 56.

Γ. Η πλουραλιστική εκπαίδευση ως όριο στην προστασία του εθνικού πολιτισμού.

1. Τα θρησκευτικά σύμβολα ως στοιχεία της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Ομοίως, και το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας (ΟΣΔ), στη γνωστή υπόθεση *Seler* για την ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» (και κατόπιν του Σταυρού) στα σχολεία της Βαυαρίας, έκρινε αντισυνταγματική την πρακτική ως αντίθετη στη θρησκευτική ουδετερότητα της δημόσιας εκπαίδευσης και στη θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και των γονέων τους σε συνδυασμό με το δικαίωμα ανατροφής των παιδιών τους (άρθρα 4 και 6 Θεμελιώδη Νόμου)⁶⁴. Αυτό που προκαλεί προβληματισμό, όμως, είναι ότι όπως τα ιταλικά δικαστήρια στην υπόθεση *Lautsi*, έτσι και η μειοψηφία στη γερμανική απόφαση και μέρος της γερμανικής θεωρίας υπερασπίστηκε την ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» στο σχολείο ως σύμβολο της πολιτισμικής ταυτότητας του κράτους.

Η επίκληση της προστασίας της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας επιδιώκει να τοποθετήσει το ζήτημα εκτός του πεδίου προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και του σεβασμού των γονεϊκών πεποιθήσεων και ενδεχομένως εντός του πεδίου της «σύγκρουσης» πολιτισμικών ταυτοτήτων, συλλογικών - εθνικών και ατομικών. Το ερώτημα είναι, επομένως, τι συνιστά πολιτισμική ταυτότητα, αν

64. Για το μεταφρασμένο κείμενο της απόφασης (BverfGE 93, 1) και ανάλυσή της, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΧΛΕΠΑΣ / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης*, Διοίκηση και Πολιτεία, Μελέτες, 17, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1997, σ. 13-54, και 105-114. Βλ., ειδ., σ. 33 και παραπομπή 33, για την όμοια προηγηθείσα απόφαση του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Ελβετίας που είχε κρίνει ότι ο «Εσταυρωμένος» στα δημόσια σχολεία θίγει την κρατική ουδετερότητα και την ελευθερία της πίστης, απόφαση SchweizBG, BGE, Τμ. 116, Ia, σ. 252επ. (και EuGRZ 1991, σ. 89 επ). Βλ. και σ. 38, όπου παρατίθεται παλαιότερη κρίση του ΟΣΔ BVerfGE 35, 366, ότι ο εξαναγκασμός ενός ισραηλίτη διαδίκου να παρίσταται ως αντίδικος υπό το σύμβολο του Σταυρού, θίγει τη θρησκευτική του ελευθερία, εφόσον του δημιουργεί την αίσθηση ότι το κράτος ταυτίζεται με τη χριστιανική πίστη. Σύμφωνα, όμως, με μέρος της γερμανικής θεωρίας για το ζήτημα στα σχολεία, η απομάκρυνση του «Εσταυρωμένου» από τη δικαστική αίθουσα έγινε κατ' εξαίρεση, ενώ στην απόφαση για τα σχολεία το ΟΣΔ ανάγει την εξαίρεση σε κανόνα.

αυτή μπορεί να είναι εθνική και αν θα πρέπει να προστατεύεται έναντι των δικαιωμάτων των ατόμων.

Ως πολιτισμός θα πρέπει να εκλαμβάνεται κατά την Unesco η σύνθεση διακριτών πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών γνωρισμάτων μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας, περιλαμβάνοντας όχι μόνο τις τέχνες και τα γράμματα, αλλά τρόπους ζωής, συνύπαρξης, αξιακά συστήματα, παραδόσεις και πεποιθήσεις⁶⁵. Υπό το σχήμα αυτό, στοιχείο πολιτισμού συνιστά φυσικά και η θρησκεία, υπό τέσσερις κυρίως διαστάσεις. Η πρώτη, η κοινοτική, παρέχει τα χαρακτηριστικά με βάση τα οποία μια ομάδα διαχωρίζεται από μια άλλη (τελετές εισόδου κ.ά.), ενώ η δεύτερη, η ηθική διάσταση, αφορά τις αξίες από τις οποίες εμφορούνται τα μέλη – ενεργά και μη – μιας θρησκευτικής κοινότητας. Η τρίτη, μια αμιγώς πολιτισμική διάσταση, περιλαμβάνει τον τρόπο ζωής της ομάδας, τις τελετουργίες και την τέχνη της, ενώ τέλος, η συναισθηματική διάσταση αφορά την ασφάλεια και τη φροντίδα της αίσθησης του ανήκειν⁶⁶. Εξάλλου, η θρησκεία εν γένει ως φαινόμενο επηρεάζει τον τρόπο ζωής όλων, πιστών και μη, με τη ρύθμιση του χρόνου (έναρξη έτους, αργίες κ.ά.) και με την εμφάνισή της ως πολιτισμική κληρονομιά, υλική (εκκλησίες, μοναστήρια) ή συμβολική (χριστιανικά ονόματα), ενώ συχνά συνιστά και ακέραιο κομμάτι της εθνικής ταυτότητας του ατόμου (π.χ. Ιταλός συχνά σημαίνει Καθολικός)⁶⁷. Αναμφισβήτητα

65. Βλ. UNESCO, *Declaration on cultural diversity*, 2.11.2001, www.unesco.org/culture, «Reaffirming that culture should be regarded as the set of distinctive spiritual, material, intellectual and emotional features of society or a social group, and that it encompasses, in addition to art and literature, lifestyles, ways of living together, value systems, traditions and beliefs». Βλ. και NORMAN FAIRCLOUGH, *Media Discourse*, Edward Arnold, London 1995, σ. 7, όπου ορίζει τον πολιτισμό ως μορφομένη γνώση: τα μέλη μιας ιδιαίτερης κοινότητας (εθνικής-κρατικής, υποκρατικής ή υπερεθνικής) γνωρίζουν συγκεκριμένους τρόπους για να δρουν, να αντιδρούν και να ερμηνεύουν την εμπειρία τους. Βασισμένος στις κοινωνικές δομές, τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τη θρησκεία, την ιστορία και φυσικά την ίδια τη γλώσσα, ο πολιτισμός περιλαμβάνει το σύνολο των τρόπων στάσης και συμπεριφοράς και τη διαμεσολάβησή τους μέσω της γλώσσας.

66. Βλ. DANIELE HERVIEU-LEGER, *Le Pèlerin et le Converti*, Flammarion, 1999, σ. 83-88.

67. Βλ. XAVIER MOLENAT, «*Identités et religions*», *Sciences Humaines* [hors-serie] n° 41, 2003, σ. 59.

λοιπόν ένα θρησκευτικό σύμβολο όπως ο «Σταυρός» ή ο «Εσταυρωμένος» μπορεί να είναι και πολιτισμικό⁶⁸, όπως και πολλές θρησκευτικές πρακτικές συνιστούν στοιχεία πολιτισμού.

Στο πεδίο της έννομης προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας, αυτό που ενδιαφέρει είναι η οριοθέτηση των κρατικών επεμβάσεων και η μη διάκριση λόγω θρησκείας. Η πολιτισμική διάσταση της θρησκείας ως τρόπου ζωής και αίσθησης του ανήκειν εισφέρει στο πεδίο αυτό την αξίωση για προστασία της θρησκευτικής - πολιτισμικής ταυτότητας, με τα νομικά εργαλεία να παραμένουν μεν τα ίδια, αλλά να απαιτείται ταυτόχρονα περισσότερη προσοχή στις έμμεσες προσβολές, ειδικότερα εκείνες που οδηγούν σε δυσμενείς κατ' αποτελεσμα διακρίσεις⁶⁹. Η προστασία της θρησκευτικής - πολιτισμικής ταυτότητας θα πρέπει, λοιπόν, να παρασχεθεί μέσα από τα «κανάλια» των ατομικών δικαιωμάτων και της ισότητας, διότι διαφορετικά μπορεί να οδηγήσει στην προστασία των ταυτοτήτων καθαυτών, πέρα και πάνω από τα άτομα.

Αναφορικά με την «ταυτότητα» (identity), ο όρος έχει δύο σημασίες, αυτή της ομοιότητας και αυτή της μοναδικότητας⁷⁰, οι οποίες συμπλέκονται στις μέρες

68. Βλ., ενδ., MARTIN ΜΠΟΥΜΠΕΡ, *Το πρόβλημα του ανθρώπου*, (μτφρ.) Χαρ. Αποστολόπουλος, Γνώση, 1987, σ. 27, ο οποίος εξηγεί ότι η πίστη είναι εκείνη που χτίζει στη σκέψη της Δύσης μετά τον Αυγουστίνο ένα νέο κοσμικό οικοδόμημα για τη μονήρη ψυχή, τον χριστιανικό κόσμο. Το σχήμα του είναι ένας «σταυρός του οποίου το κάθετο τμήμα πιάνει τον πεπερασμένο χώρο από τον ουρανό ως την κόλαση περνώντας από την καρδιά του ανθρώπινου προσώπου, ενώ το οριζόντιο πιάνει τον πεπερασμένο χρόνο, από τη δημιουργία του κόσμου μέχρι συντέλειας του αιώνας, ενώ η μέση του, ο θάνατος του Χριστού, πέφτει πάνω στη μέση του χώρου, στην καρδιά του άθλιου αμαρτωλού, καλύπτοντας και λυτρώνοντάς τη».

69. Βλ. ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, «Χρειάζεται η πολυπολιτισμικότητα μια νέα θεωρία των δικαιωμάτων του ανθρώπου;» ΔτΑ, Ν° 28/2005, σ. 1201-1210.

70. Βλ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* Liddell - Scott. τ. IV, σ. 296. Ταυτότητα: «το είναι τι ταυτόν το ίδιον», Αριστ. Ηθικ. Νικ. 8, 12, 3, Μετά τα Φυσ. 2.1, 9(...). Επίσης, βλ. και Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα λεξικό όλης της ελληνικής γλώσσης*, τ. 14, σ. 7119-7120. Ταυτότητα: 1) (...) το να είναι δύο πράγματα τα αυτά, απόλυτος μεταξύ δύο ομοιότης ή ισότης (...) 2) το σύνολο των χαρακτηριστικών άτινα διακρίνουν άτομόν τι ετέρου τινός, το να είναι τις αυτός που λέγει ότι είναι». Όσο για τον όρο identity, βλ. *The Shorter Oxford English Dictionary* Vol. I, Oxford Clarendon Press, 1969, σ. 951: Identity 1) the quality or condition of being the same; absolute or essential sameness; oneness. 2. Individuality, personality (...).

μας στην αξίωση για την έννομη προστασία της. Η αξίωση αυτή προβάλλει ως

πρόταγμα δύο ιδανικών του Διαφωτισμού, της αυτονομίας και της αυθεντικότητας⁷¹, καθώς όλοι καλούνται ως όμοιοι και ταυτόχρονα διαφορετικοί να αυτοκαθοριστούν και να εκπληρώσουν τη μοναδική αυθεντική τους ύπαρξη τόσο στην προσωπική, όσο και στη συλλογική της διάσταση⁷². Αυτό, μάλιστα, θα γίνει διυποκειμενικά, διότι ο καθένας διαμορφώνει την ταυτότητά του «ευρισκόμενος σε διάλογο με τις αντιλήψεις που έχουν οι άλλοι για το ποιος είναι αλλά και δια των εννοιών και των πρακτικών που προσλαμβάνει από τη θρησκεία, την κοινωνία, το σχολείο»⁷³. Λόγω δε της διυποκειμενικότητας αυτής, κάθε ατομική ταυτότητα αφενός είναι ανοιχτή και δεν μπορεί να αναχθεί σε κάποια ουσία ή σε κάποια συγκεκριμένα, προκαθορισμένα χαρακτηριστικά, αφετέρου είναι «αφηγηματική» και διηγείται μια ιστορία με αρχή μέση και τέλος, είτε νοηθεί «φιλελεύθερα» ως συρραφή επεισοδίων των ελεύθερων επιλογών του ατόμου, είτε νοηθεί «κοινοτιστικά», σε επαφή με την ιστορία της ευρύτερης κοινότητας στην οποία εντάσσεται⁷⁴.

71. Για την διάκριση μεταξύ των δύο ιδανικών, βλ. ΤΣΑΡΑΣ ΤΑΙΗΛΟΡ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, (μτφρ.) Μ. Πάγκαλος, (εισ.) Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σ.45-62.

72. Βλ. Κ. ANTHONY ΑΡΡΙΑΗ, «*Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση*» Σχόλιο, σε ΤΣΑΡΑΣ ΤΑΙΗΛΟΡ, *Πολυπολιτισμικότητα*, (μτφρ.) Φ. Παιονίδης, (προλ.) Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πόλις, 2000, σ. 186: «υπάρχει μια συλλογική διάσταση που είναι το σημείο τομής των συλλογικών του ταυτοτήτων καθώς και μία προσωπική διάσταση που συγκροτείται από άλλα κοινωνικά ή ηθικά σημαντικά στοιχεία – όπως η ευφυΐα, η γοητεία, κ.ά.

73. Βλ. Κ. ANTONY ΑΡΡΙΑΗ, «*Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση*», ό.π., σ. 189. Επίσης, βλ. ΤΣΑΡΑΣ ΤΑΙΗΛΟΡ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 74, σύμφωνα με τον οποίο, «ο όρος ταυτότητα αφορά το ποιοι είμαστε και από που ερχόμαστε, αποτελεί τον ορίζοντα που νοηματοδοτεί τις προτιμήσεις και τις επιθυμίες μας, τις γνώμες και τις προσδοκίες μας, συγκροτείται δε με διυποκειμενικό τρόπο». Χαρακτηριστικά, «εάν η μόνη μου πρόσβαση στα πράγματα που εκτιμώ είναι μέσω των αγαπημένων μου προσώπων, τότε τα πρόσωπα αυτά γίνονται όρος συγκρότησης της ταυτότητάς μου».

74. Βλ. SYLVIE MESURE / ALAIN RENAULT, *Alter ego - Τα παράδοξα της δημοκρατικής ταυτότητας*, (μτφρ.) Φρ. Στεφοπούλου, (επιμ.) Β. Βουτσάκης, σ. 134, «(...) Η κοινότητα αυτή καθιστά τη προσωπική μας ιστορία πραγματική ιστορία, η οποία ενσωματώνεται στην ιστορία της κοινότητάς μας – και όχι απλή συρραφή επεισοδίων που παράγονται από κάποιες διαδοχικές επιλογές μας. Σε αυτό το πνεύμα, το ανήκειν σε μια κοινότητα παραδόσεων, διασφαλίζει τη συνέχεια του εαυτού και του προσδίδει την ταυτότητά του». Αντίθετα, όπως εξηγούν οι συγγραφείς, υπό τον κριτικό Διαφωτισμό γεννάται «η ικανότητα τελείωσης», «η προοπτική μιας ανοικτής και μη αναγώγιμης ταυ-

Εξάλλου, εφόσον συγκροτείται διυποκειμενικά, η ταυτότητα αξιώνει ως αναγκαίο όρο της υγιούς και γνήσιας συγκρότησης και ανάπτυξης της την αναγνώριση των στοιχείων της από τους άλλους. Η αναγνώριση προβάλλεται πλέον ως όρος αυτοσεβασμού του ατόμου, υπό την έννοια ότι αν λείπει, οδηγεί σε στρεβλωμένο τρόπο ύπαρξης, ενώ σε πολιτικό επίπεδο διεκδικείται ως ισότιμος με την αναδιανομή πλώνας κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης⁷⁵. Ειδικά η πολιτισμική ατομική ταυτότητα που αναφέρεται στη συνειδητή ή και ασύνειδη ταύτιση του ατόμου με τον πολιτισμό μίας ευρύτερης ή μικρότερης κοινωνικής ομάδας, διεκδικεί αναγνώριση επειδή συνιστά έναν από τους αναγκαίους «ορίζοντες» αξιών και σημασιών, προκειμένου το άτομο να προβεί στις επιλογές του και να τις νοηματοδοτήσει⁷⁶. Το ερώτημα που προκύπτει, επομένως, είναι αν για την αυτοπραγμάτωση του ατόμου απαιτείται η προστασία αυτών των «οριζόντων» νοήματος, αν απαιτείται δηλαδή η αναγνώριση και η προστασία των πολιτισμών καθεαυτών, και δη ως εθνικών.

2. Η προστασία των δικαιωμάτων ως όρος της προστασίας του εθνικού πολιτισμού.

Δημοφιλής στις θεωρίες της πολυπολιτισμικότητας είναι η θέση ότι η αφη-

τότητας». Βλ. και σ. 135 «η ιδιότητα του ανθρώπου μπόρεσε, μέσω της ικανότητας τελείωσης, να νοηθεί ως βούληση ή ελευθερία, παραμερίζοντας κάθε πλέγμα φυσικών ή φυσιοκρατικών προσδιορισμών, συμπεριλαμβανομένων των εθνοπολιτιστικών προσδιορισμών, που μπορούσε να απολιθώσει τις ελευθερίες. (...)». Βλ. και CHARLES TAYLOR, *Sources of the Self. The Making of the Modern identity*, Cambridge 1989, σ. 47, «in order to have a sense of who we are, we have to have a notion of how we have become and of where we are going».

75. Η «αναγνώριση» ως αίτημα δικαιοσύνης συνιστά κεντρική αναλυτική κατηγορία για τη θεωρία του *Charles Taylor*, βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 93-96, και του *Axel Honneth*, βλ., ενδ., ΑΞΕΛ ΧΟΝΕΤ, *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση, για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, (μτφρ.-εισ.) Κ. Καβουλάκος, Πόλις, 2000.

76. Βλ. ΤΣΑΡΛΣ ΤΑΙΗΛΟΡ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 78, όπου υποστηρίζει ότι «η σημαντικότητα των πραγμάτων συναρτάται με το υπόβαθρο νοητότητας με αφετηρία το οποίο φανερώνονται», και αποκαλεί το υπόβαθρο αυτό ορίζοντα, καθώς και σ. 83 «δεν καθορίζω εγώ το ποια ζητήματα είναι σημαντικά. Εάν αποδίδαμε σημαντικότητα κατ' επιλογή τότε δεν θα υπήρχαν σημαντικά ζητήματα, και συνεπώς, θα ήταν αδύνατον να πιστεύουμε και στο ίδιο το ιδεώδες τη εκλογής του εαυτού ως ηθικό ιδεώδες».

γματική δομή της ταυτότητας αφορά και τις συλλογικότητες, οι οποίες έτσι διεκδικούν την αναγνώριση ως όρο υγιούς συνέχειας και επιβιώσής τους, ως όρο αποφυγής ενός «στρεβλωμένου» και μη αυθεντικού τρόπου ύπαρξής τους⁷⁷. Τη θέση αυτή πρώτος ανέπτυξε κατά την εποχή του γερμανικού ρομαντισμού ο *Herder*, που τόνισε ότι «Όπως ένα άτομο, έτσι και ένας λαός (Volk) πρέπει να είναι πιστός στον εαυτό του, δηλαδή στην πολιτισμική του παράδοση (...)»⁷⁸. Από τη στιγμή δε που οι σύγχρονοι λαοί – στην πλειοψηφία τους – είναι οργανωμένοι κρατικά ως έθνη, το ιδανικό της αυθεντικής πολιτισμικής ύπαρξης ενός λαού συνδέεται άμεσα ιδεολογικά με τον εθνικισμό, και οι πολιτισμοί εκλαμβάνονται ως εθνικοί.

Όπως αναλύει ο *Κ. Τσουκαλάς*, στο πλαίσιο της ιδεολογίας του εθνικισμού, ο εθνικός πολιτισμός έχει αξία, διότι συνδέεται άμεσα με την αξία που αποδίδεται στον άνθρωπο ως το μοναδικό όν της φύσης που έχει πνεύμα και είναι ικανό να παράγει πολιτισμό. Έτσι, ο εθνικός πολιτισμός αποκτά καθεαυτός αξία και διεκδικεί να παραμείνει αναλλοίωτος και να διασωθεί μέσω της κρατικής πολιτικής⁷⁹. Πιο χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας ενός έθνους, ικανής να υπερβεί το χρόνο και την ιστορική συγκυρία, απαιτεί την ανεύρεση (η καλύτερα την εφεύρεση) του πνεύματός της (*Geist*) «που προσδίδει στην Ολότητα το νόημά της και την ειδοποιό ηθική της ταυτότητα (...) προσδίδει στην ιδιαιτερότητα ένα θετικό, αξιακό περιεχόμενο» διαφοροποιώντας τις από τις άλλες εθνικές συλλογικές ταυτότητες. «Και έτσι οδηγούμαστε στη νέα ρητορική κατασκευή του «εθνικού πολιτισμού», η οποία θα επιφορτιστεί με το να σφραγίζει την άλλως “ουδέτερη” κοινωνία με την ειδοποιό αξία που καθιστά την επιβίωσή της έλλογη αλλά και επιτακτική. Από τη φύση του, το κάθε έθνος εκφράζεται λοιπόν εφεξής μέσω του πολιτισμού του (...). Για κάθε

77. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της θέσης αυτής στο πλαίσιο ενός νέου φιλελευθερισμού που εκτός από τα ατομικά δικαιώματα επιδιώκει να διασφαλίζει και την επιβίωση “survivance” πολιτισμικών ενότητων είναι ο *ΤΣΑΡΑΣ ΤΑΙΗΛΟΡ*, *Πολυπολιτισμικότητα*, ό.π., ειδ., σ. 110-115.

78. Βλ. *ΤΣΑΡΑΣ ΤΑΙΗΛΟΡ*, *Πολυπολιτισμικότητα*, ό.π., σ. 78-79.

79. Βλ. *ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ*, *Η εξουσία ως λαός και έθνος, Περιπέτειες σημασιών*, Θεμέλιο, 1999, σ. 202-203.

έθνος υπάρχει ένας και μόνο αξιακά συγκροτημένος πολιτισμός» που δικαιούται να εκφράζεται πολιτικά μέσα από το κράτος, και αξίζει να επιζήσει⁸⁰.

Η ταύτιση της έννοιας του πολιτισμού με αυτή του «εθνικού πολιτισμού», όπως άλλωστε και της αξίας της πολιτισμικής διαφορετικότητας με την αξία των διαφορετικών εθνικών - κρατικών πολιτισμών, υπονοεί μια οριοθετημένη αντίληψη περί πολιτισμού ως συνόλου προκαθορισμένων και αναλλοίωτων χαρακτηριστικών ενός έθνους που είναι ταυτόχρονα και λαός, δηλαδή μια οριοθετημένη πολιτισμική κοινότητα που είναι ταυτόχρονα και συγκροτημένη πολιτικά. Η ταύτιση αυτή έθνους και λαού, πολιτισμικής κοινότητας και πολιτικής ενότητας, αποτέλεσε βασικό ιδεολογικό μοτίβο του κινήματος του εθνικισμού που γέννησε τα σύγχρονα κράτη και κινεί όλα τα εθνικά κινήματα αυτονομίησης ή ανεξαρτησίας⁸¹. Ο πολιτισμός, όμως, δεν μπορεί να νοηθεί ως έχων συγκεκριμένη ουσία ή δεδομένα χαρακτηριστικά, αλλά ως μια ευρεία και δυναμική κοινωνική διαδικασία, ανοιχτή σε νέες προσλήψεις, συμπεριφορές, ήθη και αξίες. Συγκροτείται ως σύμπλεγμα πολλαπλών σχέσεων εξουσίας, με κανόνες και πρακτικές που συνεχώς αλλάζουν και δεν μπορεί να υπαχθεί σε «σύνορα», συμβολικά, χωρικά, ή και αξιακά που θέτει ένα έθνος - κράτος⁸². Ομοίως, όπως κάθε ταυτότητα (π.χ., έμ-

80. ΣΤΟΝ ΙΔΙΟ, ό.π., σ. 199-201, όπου και υποσ. 4, για την κοινωνιογένεση των όρων πολιτισμός και κουλτούρα, ως συγκεκριμένων στιγμάτων της διαδικασίας αυτοσυνείδησης και ειδικότερα της εθνικής συνείδησης της Δύσης, παραπέμπει στον ΝΟΡΜΙΕΡΤ ΕΛΙΑΣ, *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μια ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση*, τόμ. Α', Κοινωνιογενετικές και ψυχολογικές έρευνες, (μτφρ.) Θ. Λουπασάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 88.

81. Βλ. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, Γ' έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσ/νίκη 2009, σ. 107-109, για τη διάκριση της πολιτικής και της πολιτισμικής έννοιας του έθνους. Για τον εθνικισμό ως ιδεολογία, βλ., ενδ., ΜΠΕΝΕΝΤΙΚΤ ΑΝΤΕΡΣΟΝ, *Φαντασιακές Κοινοότητες*, Νεφέλη, 1997.

82. Βλ. GENEVIÈVE KOUBI, «*Brèves remarques à propos d'une distinction entre multiculturalisme et pluriculturalisme*», ΔτΑ Ν° 28/2005, σ. 1177-1199, ειδ. σ. 1184: «Soit, confinant au "culturalisme" , la "culture" est pensée comme une donnée stable et immuable qui fixe et fige l'appartenance de l'individu à un groupe et la fonction attribuée aux droits culturels, en étant rattachée exclusivement à ce groupe, acquiert une dimension d'ordre communautaire (que d'aucuns diraient collectif). Soit la «culture» est reconnue comme un processus continu et ininterrompu de construction sociale et la considération des droits culturels s'entend dans une perspective évolutive, se comprend dans le cadre de la théorie libérale et individualiste de droits de l'homme».

φυλη, φυλετική), έτσι και η πολιτισμική θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως κατασκευή, ως δημιούργημα των σχέσεων εξουσίας εντός μιας κοινωνίας, άρα ως ενδεχομενική⁸³, πλουραλιστική και δυναμική⁸⁴.

Ακόμα όμως και υπό μια ανοιχτή αντίληψη περί πολιτισμού και ταυτότητας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κάθε κράτος «δικαιούται» να επιλέγει εκείνα τα σύμβολα τα οποία θεωρεί ότι εκφράζουν τη συλλογική πολιτισμική αυτοκατανόηση και να τα αναρτά στους δημόσιους χώρους των κρατικών θεσμών. Υποστηρίζεται, άλλωστε, ότι τέτοιες και παρόμοιες πρακτικές είναι συμβατές με έναν πολυπολιτισμικό φιλελευθερισμό, αν γίνει δεκτό ότι ο εθνικός πολιτισμός συνιστά τον αναγκαίο ορίζοντα για τη νοηματοδότηση του βίου των ατόμων⁸⁵. Αλλά αυτό θα πρέπει να γίνεται με όρους έτσι ώστε να μην γεννούνται παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων, κάτι που κρίνεται και σταθμίζεται σε κάθε περίπτωση με βάση τις συγκεκριμένες συνθήκες. Για παράδειγμα, ενδεχομένως στην υπόθεση *Lautsi* η απόφαση του ΕΔΔΑ να ήταν διαφορετική, εάν το

83. Βλ. CHANTAL MOUFFE, "Democracy, Power, and the "Political", σε *Democracy and Difference. Contesting the boundaries of the political*, SEYLA BENHABIB (ed.), Princeton University Press, Princeton 1996, σ. 245-256, ειδ. σ. 247. «Since the constitutive outside is present within the inside as its always real possibility, every identity becomes purely contingent. This implies that we should conceptualise power not as an external relation taking place between two preconstituted identities but rather as constituting the identities themselves».

84. Όπως υποδεικνύεται, σε *Unesco Universal declaration on cultural diversity*, ό.π., άρθρο 2. «In our increasingly diverse societies, it is essential to ensure harmonious interaction among people and groups with plural, varied and dynamic cultural identities as well as their willingness to live together (...)».

85. Αυτός είναι ο «Φιλελευθερισμός 2» που υποστηρίζει ο ΤΑΙΗΛΟΡ, βλ. *Πολυπολιτισμικότητα*, ό.π., με παράδειγμα τη θεσμική προστασία της γαλλικής γλώσσας στο δημόσιο βίο του Québec, χωρίς όμως να θίγονται θεμελιώδη δικαιώματα των ατόμων. Όπως σχολιάζει ο *Michael Walzer* στο ίδιο, σ. 176: «Το δεύτερο είδος φιλελευθερισμού δεν διάκειται αρνητικά ως προς ένα κράτος που είναι προσηλωμένο στην επιβίωση και την ευημερία ενός συγκεκριμένου έθνους, μιας πολιτισμικής ενότητας, μίας θρησκείας ή μιας (περιορισμένης) ομάδας εθνών, πολιτισμικών ενοτήτων και θρησκειών, υπό την προϋπόθεση ότι προστατεύονται τα βασικά δικαιώματα όσων πολιτών έχουν διαφορετικές αξιακές πεποιθήσεις ή και καμία σχετική πεποίθηση». Θα σημειώναμε, ωστόσο, ότι το όριο μεταξύ θεμελιωδών και μη δικαιωμάτων δεν είναι πάντα τόσο ευδιάκριτο, ειδικά στο πεδίο προστασίας της πολιτισμικής ταυτότητας.

σύμβολο του «Εσταυρωμένου» δεν ήταν τοποθετημένο σε κάθε σχολική αίθουσα αλλά σε κάποιο σημείο του σχολικού χώρου, έστω και κεντρικό. Τότε ενδεχομένως θα ήταν πιο δύσκολο για το ΕΔΔΑ να υποστηρίξει ότι ασκείται έμμεση πίεση στους μαθητές και θίγεται η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης. Εξάλλου, το αθέμιτο της ανάρτησης του «Εσταυρωμένου» στους σχολικούς χώρους δεν σημαίνει ότι η έκθεσή του σε άλλους δημόσιους χώρους θίγει την ελευθερία της συνείδησης – θρησκευτικής ή μη – των προσώπων που βρίσκονται στους χώρους αυτούς.

Αντίθετα, η τυχόν πρόταξη της προστασίας της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας έναντι των θεμελιωδών δικαιωμάτων σημαίνει την υπεροχή της προστασίας του εθνικού πολιτισμού έναντι εκείνης του ανθρώπου στου οποίου την αξία εξαρχής στήριξε τη δική του⁸⁶. Αν ο εθνικός πολιτισμός αξίζει ως παράγωγο του ανθρώπινου πνεύματος, η ως άνω αντιστροφή είναι τελικά αφύσικη και τον απομακρύνει από το σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από την οποία πηγάζει και που κατεξοχήν συνδέεται με την προστασία της ετερότητας⁸⁷. Ο πολιτισμός,

86. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, ό.π., σ. 202-203, που σχολιάζει τη θεωρία περί εθνικού πολιτισμού «Η φύση επιστρέφεται στον άνθρωπο ως αντικειμενική, εθνοπολιτιστική φύση, δηλαδή ως ειδοποιό αντικειμενικό σύνολο δομών, έργων, πρακτικών και σημασιών που εκφράζουν την εγγενή δυνατότητα και δύναμη του ανθρώπου να ορθώνεται από την ίδια του τη «φύση» ενάντια στη χύδην φύση ως «πνεύμα», δηλαδή ως εγγενής αξία». Ομοίως, βλ. CHANTAL DELSOL, «*Légitimité de la diversité humaine*», ΔτΑ Ν° 28/2005, σ. 1261-1264, ειδ., σ. 1262: «Autrement dit, les contenus culturels représentent les modes d'être par lesquels l'humain accède vraiment à l'existence(...). C'est pourquoi je crois que les droits de l'homme doivent protéger en même temps les coutumes, et les mœurs, la culture et les rites. Non pas en raison de leur propre importance, car ils sont changeants et relatifs. Mais parce qu' ils conditionnent le développement de l'homme et réalisent sa valeur».

87. Βλ. ΣΟΦΙΑ ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «*Πολιτισμικά δικαιώματα και διαπολιτισμική επικοινωνία*», ΔτΑ Ν° 28/2005, σ. 1211-1222, ειδ., σ. 1222 «η τάση που φαίνεται σήμερα να ωθεί τους λαούς και τα έθνη προς μια κατεύθυνση επανοικειοποίησης της ιστορίας και του πολιτισμού τους, μπορεί να έχει και ένα χαρακτήρα ιδιαίτερα αμφίσημο. Διότι, αναφερόμενοι και πάλι στην εθνική ταυτότητα και στα θέματα του εθνοκεντρισμού, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η τάση αυτή θα μπορούσε να οδηγήσει στους ακραίους πειρασμούς της εθνικής εσωστρέφειας, όπως είναι ο φυλετισμός, η καθαρότητα των εθνοπολιτισμικών ταυτοτήτων καθώς και οι πολλαπλές διακρίσεις ή εκφράσεις της μη ανοχής προς το ξένο».

επομένως, (εθνικός ή μειονοτικός) δεν μπορεί να διεκδικεί την αέναη αναπαραγωγή του ακόμα και απέναντι στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων, διότι τότε βρισκόμαστε στο πεδίο ενός συμπαγούς «κοινοτισμού» που επιβάλλει στα άτομα τη δική του αντίληψη για τις αξίες στο όνομα ενδεχομένως της κοινωνικής συνοχής και επιβίωσης⁸⁸. Ωστόσο, ο κοινωνικός δεσμός στηρίζεται στη συνύπαρξη και την αλληλεπίδραση και ενώ μπορεί να κατασκευάζει σύμβολα, δεν κατασκευάζεται από αυτά. Η αίσθηση του οικείου και του ανήκειν, η συναισθηματική ασφάλεια που ενδεχομένως συνδέονται με τη θέαση των συμβόλων αυτών είναι σεβαστή, αλλά δεν μπορεί να προτάσσεται της ίδιας της πραγματικής συνύπαρξης, η οποία προϋποθέτει και απαιτεί τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, όπως η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της συνείδησης.

Διαφορετικά, ο σκοπός της αναγνώρισης της πολιτισμικής ταυτότητας που είναι η αυτοπραγμάτωση του καθενός με όρους αυτοπροσδιορισμού, όπου ο καθένας επιλέγει με ποια στοιχεία του πολιτισμού στον οποίο μετέχει θα ταυτιστεί, μετατρέπεται στην επιβολή μιας καταναγκαστικής ταυτότητας, κρατικά κατευθυνόμενης. Η εθνική πολιτισμική ταυτότητα δεν μπορεί να αντιπαρατίθεται στις ατομικές ταυτότητες και να τις «ανταγωνίζεται» ως ισότιμη. Διαθέτει εξουσιαστική δύναμη επιβολής, καθώς εμφανίζεται ως πολιτισμική έκφραση ενός Λαού, δηλαδή μιας ένωσης πολιτικής, η οποία έχει τη δύναμη αυθεντίας και τη μέγιστη νομιμοποίηση επιβολής. Ειδικά η δημόσια υποχρεωτική εκπαίδευση, για όλες τις ιδιαιτερότητες που επισημαίνει η νομολογία του ΕΔΔΑ, δεν πρέπει να γίνεται πεδίο εξουσιαστικής επιβολής πολιτισμικών συμβόλων με κίνδυνο την προσβολή των θεμελιωδών ελευθεριών των ατόμων. Όπως εύστοχα επισημαίνεται, δεν μπορεί να ανάγεται σε χώρο «όπου οι αρχές του κράτους δικαίου και η προστασία των ατομικών ελευθεριών προσφέρονται με εκπτώσεις» και «όπου ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων τίθεται σε ψηφοφορία ή σε θεσμό για την πιεστική εκδήλωση και αναπαραγωγή των θρησκευτικών αντιλήψεων της πλειονότητας (...)»⁸⁹.

88. Βλ. SYLVIE MESURE / ALAIN RENAULT, *Alter ego*, ό.π., σ. 114-116.

89. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΧΛΕΠΑΣ / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Παρελθόν και μέλλον της θρησκείας στην εκπαίδευση*, ό.π., σ. 40-41.

Η όλη λογική άλλωστε που διέπει τους αγώνες αναγνώρισης της πολιτισμικής ταυτότητας δεν είναι η προστασία της πλειονότητας από επικίνδυνες για την ταυτότητά της μειονότητες, αλλά η προστασία των δικαιωμάτων των τελευταίων απέναντι σε διοικητικές και νομοθετικές πρακτικές που αναπαράγουν το αυξημένο κύρος με το οποίο είναι ενδεδυμένος ο τρόπος ζωής της πλειονότητας⁹⁰. Έστω, λοιπόν, και αν γίνει δεκτό ότι η διατήρηση του εθνικού πολιτισμού συνιστά δημόσιο αγαθό που αξίζει της κρατικής προστασίας και αναπαραγωγής, ο περιορισμός που θέτει το κράτος στα δικαιώματα των ατόμων για την προστασία του θα πρέπει να αιτιολογείται και να τηρεί την αρχή της αναλογικότητας, να θεωρείται τελικά αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Τέλος, η απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνιστά όρο για την ανανέωση των πολιτισμών και τη ζωντανή τελικά πορεία τους. Διαφορετικά, οι πολιτισμοί καταντούν απολιθώματα του ανθρώπινου πνεύματος και η προστασία τους καταλήγει σε παρωδία, όταν παρουσιάζονται ως η αναπόφευκτη και μοναδική «φυσική» πορεία του. Ειδικά το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης συνιστά ταυτόχρονα όρο και αποτέλεσμα του πλουραλισμού ως ανοιχτής και ποικιλότροπης έκφρασης του ανθρώπινου πνεύματος και συστήνει μια «ανοιχτή» πολιτισμική ταυτότητα, που δεν αποτελεί ουσία, αλλά αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών. Η εκπαιδευτική διεργασία, ως η πλέον κρίσιμη για την ανάπτυξη του κριτικού πνεύματος, οφείλει επομένως να είναι πλουραλιστική, προκειμένου να διασφαλίζει την ανάπτυξη των συνειδήσεων όχι στο δρόμο της αναπαραγωγής δεδομένων ταυτοτήτων, αλλά της κριτικής τους εξέτασης και ανανέωσης.

Επίλογος.

Στη νομολογία του ΕΔΔΑ για την εκπαίδευση, επιχειρείται η χάραξη ενός πλαισίου προστασίας του παιδιού από οποιεσδήποτε προσπάθειες εντός του σχο-

90. Βλ. WILL KYMLICKA, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, (εισαγ.-μτφρ.) Γρ. Μολύβας, Πόλις, 2005, σ. 454-455, όπου εξηγεί ότι σε κάθε δημοκρατία υφίσταται η οικονομική ιεραρχία και η ιεραρχία κύρους, σύμφωνα με την οποία, π.χ., καλύτερα να είναι κανείς λευκός παρά μαύρος. Η πάλη αυτή κατά των ιεραρχιών κύρους αποφέρει την «πολιτική της αναγνώρισης».

λικού συστήματος να υποστεί κατήχηση, είτε κατά, είτε υπέρ των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων του. Στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι η διασφάλιση της πνευματικής αυτόνομης ανάπτυξης του μαθητή ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις των γονέων του, παρέχοντάς του ένα πλουραλιστικό πλαίσιο το οποίο θα του παρέχει τις επιλογές για να αναπτύξει κριτικά το πνεύμα του. Έτσι, το δικαίωμα των γονέων για σεβασμό των πεποιθήσεών τους είναι αρκετά οριοθετημένο, ώστε η δημόσια εκπαίδευση να μην τις αντανακλά, αλλά να παρέχει μια εκπαίδευση κοινή για όλους.

Παράλληλα, θα πρέπει το παιδί να προστατεύεται και από μια κρατική κατήχηση, από ενδεχόμενες άμεσες ή έμμεσες πιέσεις να λάβει η συνειδησή του μια συγκεκριμένη θρησκευτική κατεύθυνση. Έτσι, διασφαλίζεται το δικαίωμα των γονέων να έχουν πραγματικά την ευκαιρία να ενεργήσουν ως φυσικοί παιδαγωγοί, μεταδίδοντας τις αξίες και την κουλτούρα τους στα παιδιά τους, αλλά και το δικαίωμα του παιδιού να γίνεται σεβαστή η κουλτούρα και οι αξίες που φέρει, να γίνει σεβαστό το ανήκειν του⁹¹. Στο πλαίσιο αυτό, αξιώνεται ο κριτικός και πλουραλιστικός τρόπος διδασκαλίας, οι εξαιρέσεις από μαθήματα όταν αυτές είναι αναγκαίες και η οργάνωση του σχολείου με θρησκευτικά ουδέτερο τρόπο. Η επιμονή, όμως, σε μια θρησκευτική ουδετερότητα της εμφάνισης των υποκειμένων της εκπαίδευσης – μαθητών και δασκάλων – αναστέλλει αντί να προωθεί τη δυνατότητα του πλουραλισμού ως πραγματική και όχι απλά θεωρητική δυνατότητα των παιδιών να «ανοίξουν» το πνεύμα τους «σε όλη τη γκάμα των συμπεριφορών και των πολιτισμών (...) να ανακαλύψουν σε ποιον κόσμο ζουν και για ποια συλλογικά κληροδοτήματα είναι υπεύθυνοι (...)»⁹², να εμπλουτίσουν τις αναφορές του περιβάλλοντός τους, να αναστοχαστούν σε αυτές και να επικοινωνήσουν σε ένα «ανοιχτό» περιβάλλον. Παρά το δικαιολογημένο ευρύ περιθώριο

91. Πρβλ. LINA PAPADOPOULOU, “*Children and religious freedom*”, 11th World Conference of the International Society of Family Law, Peter Lødrup and Eva Modvar, Gyldendal Akademisk, Oslo 2004, σ. 533-551, που διαφωνεί με την ίδια την ύπαρξη του άρθρου 2 του Πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, θεωρώντας ότι οι γονείς δεν έχουν δικαιώματα σε σχέση με τη θρησκευτική ελευθερία των παιδιών τους, και τα δικαιώματά τους θα πρέπει να ειδοθούν ως δικαιώματα - καθήκοντα και όχι ως δικαιώματα ελευθερίες.

92. Βλ. PEZIS ΝΤΕΜΠΡΕ, *Η διδασκαλία της θρησκείας*, ό.π., σ. 28.

εκτίμησης του κράτους στα ζητήματα της σχέσης της θρησκείας με το κράτος και την κοινωνία και της θέσης της στην εκπαίδευση, η ανάπτυξη του κριτικού πνεύματος των μαθητών απαιτεί τον ζωντανό και όχι τον φιλτραρισμένο διάλογο, την πραγματική διάδραση και επικοινωνία και όχι τον αποκλεισμό μέσω φαινομενικά ουδέτερων σχολικών κανόνων ή μέσω της ανάρτησης στα σχολικά κτίρια δήθεν ουδέτερων πολιτισμικών συμβόλων.

Στην απόφαση *Lautsi*, το ΕΔΔΑ κρίνει ότι η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» σε κάθε σχολική αίθουσα συνιστά μια πρακτική που θίγει έμμεσα την αρνητική θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και το δικαίωμα των γονέων τους προς σεβασμό των πεποιθήσεών τους. Έτσι, καθώς στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, η δυνατότητα κριτικής ανάπτυξης του πνεύματος των μαθητών εντός ενός ανοιχτού δημοσίου σχολικού περιβάλλοντος που στοχεύει στην ένταξη όλων, οι όποιες αξιώσεις προστασίας καθ αυτών των συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων, εθνικών ή και μειονοτικών, και αναπαραγωγής τους μέσω τοποθέτησης συμβόλων στα σχολεία, δεν μπορεί να γίνει δεκτή παρά μόνο με όρους προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μαθητών. Έτσι, ώστε ως μελλοντικές γενεές να αναπτύξουν «αυθεντικά» την αυτονομία τους εντός ενός παλιού ή νέου, δικού τους πολιτισμού⁹³.

Ελένη Καλαμπάκου

93. Βλ. Κ. ANTHONY APPIAH, «*Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση*», ό.π., σ. 194, «η επιθυμία για επιβίωση δεν είναι απλά η επιθυμία να συνεχίσει να νοηματοδοτείται η ζωή των συγχρόνων από την εν λόγω παράδοση, αλλά αξιώνει και την αδιάκοπη παρουσία αυτής της πολιτισμικής παράδοσης στο διηνεκές (...) δεν είμαι καθόλου βέβαιος ότι μπορούμε να συμφωνήσουμε με το στόχο της επιβίωσης και ταυτόχρονα να σεβαστούμε την αυτονομία των ανθρώπων που θα γεννηθούν στο μέλλον».

ΕΔΔΑ, 2^ο Τμήμα, 3.11.2009, *Lautsi v. Italy*

Application n^ο 30814/06

Παραπομπή σε Grand Chamber 01.03.2010*

(1-5). Τον Ιούλιο του 2006, η κ. Soile Lautsi προσέφυγε κατά της Ιταλίας ενώπιον του ΕΔΔΑ, ισχυριζόμενη ότι η έκθεση του «Εσταυρωμένου» στις σχολικές αίθουσες του δημοσίου σχολείου στο οποίο φοιτούσαν τα παιδιά της συνιστά αθέμιτη επέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία των παιδιών της και στο δικαίωμά της να παρέχει σε αυτά μια εκπαίδευση συμβατή με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές της πεποιθήσεις.

Επί του πραγματικού.

I. Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης.

(6). Η προσφεύγουσα ζει στο Abano Terme και έχει δυο παιδιά, ηλικίας έντεκα και δεκατριών ετών, τα οποία παρακολουθούσαν το 2001-2002 το Vittorino da Feltre, ένα δημόσιο σχολείο στην περιοχή. (7). Σε όλες τις αίθουσες του σχολείου ήταν αναρτημένος ένας «Εσταυρωμένος», κάτι για το οποίο η προσφεύγουσα εξέφρασε τις αντιρρήσεις της στις 22.4.2002 σε μια συγκέντρω-

ση γονέων που διοργάνωσε το σχολείο, ισχυριζόμενη ότι η ανάρτηση αυτή είναι αντίθετη με την αρχή του κοσμικού κράτους σύμφωνα με την οποία ήθελε να εκπαιδεύσει τα παιδιά της. Επισήμανε δε ότι η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» σε εκλογικά καταστήματα είχε κριθεί ήδη ως αντίθετη με την αρχή του κοσμικού κράτους από το Ανώτατο Αναιρετικό Δικαστήριο της Ιταλίας (απόφαση n^ο 4273, 1.3.2000). (8). Στις 27.5.2002, η διεύθυνση του σχολείου αποφάσισε να μην απομακρύνει τους «Εσταυρωμένους» από τις σχολικές αίθουσες. (9). Στις 23.7.2002 η προσφεύγουσα προσέφυγε κατά της απόφασης αυτής στο Περιφερειακό Διοικητικό Δικαστήριο του Veneto. Ισχυρίστηκε ότι με βάση τα άρθρα 3 και 19 του Ιταλικού Συντάγματος και του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ υπήρξε παραβίαση της αρχής του κοσμικού κράτους, αλλά και της αρχής της αμεροληψίας της δημόσιας διοίκησης με βάση το άρθρο 97 του Ιταλικού Συντάγματος, και ζήτησε να απευθύνει (το Διοικητικό Δικαστήριο) σχετικό ερώτημα στο Συνταγματικό Δικαστήριο. (10). Στις 3 Οκτώβρη του 2007, ο Υπουργός Παιδείας υιοθέτησε την οδηγία n^ο 2666, η οποία σύστηνε στους διευθυντές των σχολείων να εκθέτουν τον «Εσταυρωμένο» στις σχολικές αίθουσες, διότι αυτό θεμελιωνόταν στο άρθρο 118 β.δ. n^ο 965 30.4.1924 και στο άρθρο 119 β.δ. n^ο 1297 26.4.1928,

* Μετάφραση από το αγγλικό κείμενο της απόφασης που βρίσκεται στην ιστοσελίδα του ΕΔΔΑ <http://www.echr.coe.int/echr/> στο μηχανισμό αναζήτησης HUDOC. Η μετάφραση έγινε από την κ. Ελ. Καλαμπάκου. Ήδη δημοσιεύθηκε (18.3.2011) η απόφαση της Ολομέλειας που δέχθηκε τα αντίθετα. Θα παρουσιασθεί σε προσεχές τεύχος.

διατάξεις προγενέστερες του Συντάγματος και των συμφωνιών μεταξύ της Ιταλίας και της Αγίας Έδρας. (11). Με βάση την αρχή του κοσμικού κράτους (άρθρα 2, 3, 7, 8, 9, 19 και 20 Συντάγματος) το Διοικητικό Δικαστήριο του Veneto έθεσε στις 14.1.2004 το σχετικό ερώτημα στο Συνταγματικό Δικαστήριο, κρίνοντας περαιτέρω ότι λόγω του δικαιώματος στην εκπαίδευση αλλά και του υποχρεωτικού χαρακτήρα της τελευταίας, η παρουσία του «Εσταυρωμένου» επιβλήθηκε στους μαθητές, τους γονείς και τους καθηγητές, ευνοώντας την Χριστιανική θρησκεία εις βάρος των άλλων. Η κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι η παρουσία του «Εσταυρωμένου» ήταν ένα «φυσικό γεγονός», διότι δεν ήταν μόνο ένα θρησκευτικό σύμβολο, αλλά επίσης και η «σημαία της Καθολικής Εκκλησίας», της μόνης που κατονομάζεται στο Σύνταγμα (άρθρο 7), επομένως, έπρεπε να ληφθεί υπόψη ότι ήταν και σύμβολο του Ιταλικού Κράτους. (12). Με μία διάταξη του στις 15.12.2004 (n° 389), το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι είναι αναρμόδιο επί του ζητήματος, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις υπό αμφισβήτηση δεν είναι τυπικοί νόμοι, αλλά διοικητικές διατάξεις που δεν έχουν την τυπική ισχύ νόμου. (13). Έτσι, η υπόθεση επανήλθε εκ νέου ενώπιον του Διοικητικού Δικαστηρίου, το οποίο στις 17.3.2005 με την απόφαση n° 1110 απέρριψε την προσφυγή, εκτιμώντας ότι ο «Εσταυρωμένος» ήταν ταυτόχρονα σύμβολο της ιστορίας και του πολιτισμού της Ιταλίας, επομένως και της ιταλικής ταυτότητας, καθώς και σύμβολο των αρχών της ισότητας, της ελευθερίας, της

ανοχής αλλά και του κοσμικού κράτους. (14). Κατόπιν έφεσης της αιτούσας, η υπόθεση κρίθηκε και από το Συμβούλιο της Επικρατείας της Ιταλίας. (15). Αυτό, με απόφασή του στις 13.2.2006, επιβεβαίωσε την πρωτόδικη απόφαση, για το λόγο ότι ο «Εσταυρωμένος» έχει καταστεί μία από τις κοσμικές αξίες του ιταλικού Συντάγματος και αντιπροσωπεύει τις αξίες της πολιτικής - κοινωνικής ζωής.

II. Το εσωτερικό ισχύον δίκαιο και η εσωτερική ισχύουσα πρακτική.

(16). Η υποχρέωση για την έκθεση του «Εσταυρωμένου» στις σχολικές αίθουσες ανατρέχει σε προγενέστερη της ενοποίησης της Ιταλίας εποχή, στο άρθρο 140 του β.δ. n° 4336-15.9.1860 του Βασιλείου Piedmont-Sardinia: «κάθε σχολείο πρέπει να εξοπλιστεί (...) με έναν «Εσταυρωμένο». (17). Το 1861, έτος γέννησης του Ιταλικού Κράτους, ο Καταστατικός Χάρτης του Βασιλείου Piedmont-Sardinia του 1848 απετέλεσε τον Καταστατικό Χάρτη της Ιταλίας, ενώ όριζε ότι «η Ρωμαϊκή καθολική και αποστολική θρησκεία είναι η μόνη θρησκεία του κράτους. Οι άλλες υπάρχουσες λατρείες θα γίνονται ανεκτές, σύμφωνα με το νόμο». (18). Η κατάληψη της Ρώμης από τον ιταλικό στρατό στις 20.9.1870, στη συνέχεια της οποίας η Ρώμη κηρύχθηκε πρωτεύουσα του νέου Βασιλείου της Ιταλίας, προκάλεσε μια κρίση στις σχέσεις μεταξύ του Κράτους και της Καθολικής Εκκλησίας. Με το νόμο 214-13.5.1871, το Ιταλικό Κράτος ρύθμισε μονομερώς τις σχέσεις του με την Εκκλησία και παραχώρησε στον Πάπα ένα συγκεκρι-

μένο αριθμό προνομίων για την τακτική διεξαγωγή της θρησκευτικής δραστηριότητάς του. (19). Κατά τη διάρκεια του φασισμού, το κράτος υιοθέτησε μια σειρά από εγκυκλίους, με σκοπό να γίνει σεβαστή η υποχρέωση έκθεσης του «Εσταυρωμένου» στις σχολικές αίθουσες. Η εγκύκλιος του Υπουργού Παιδείας n° 68 22.11.1922 όριζε ότι: «*Τα τελευταία χρόνια, σε πολλά πρωτοβάθμια σχολεία του Βασιλείου, η εικόνα του Χριστού και το πορτραίτο του Βασιλιά έχουν αφαιρεθεί. Αυτό συνιστά μια προφανή και μη ανεκτή παραβίαση ρυθμιστικής διάταξης και κυρίως μια προσβολή στην επικρατούσα θρησκεία του κράτους και στην ενότητα του έθνους. Διατάζουμε, επομένως, όλες τις δημοτικές αρχές του Βασιλείου να επαναποθετήσουν αυτά τα δύο ιερά σύμβολα της πίστης και του εθνικού συναισθήματος στα σχολεία που τα στερούνται*». Η απόφαση του υπουργού παιδείας n° 2134-1867 26.5.1926 επιβεβαίωσε: «*Το σύμβολο της θρησκείας μας, ιερό για την πίστη και για το εθνικό συναίσθημα, παροτρύνει και εμπνέει την σπουδάζουσα νεολαία, στα πανεπιστήμια και σε άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και οξύνει το πνεύμα τους και την ευφροσύνη τους, εν όψει των σπουδαίων εθνικών τιμών τις οποίες καλούνται να αναλάβουν*». (20). Το άρθρο 118 β.δ. n° 965 30.4.1924 (εσωτερικός κανονισμός των σχολικών ιδρυμάτων του Βασιλείου) ορίζει τα εξής: «*Κάθε σχολικό ίδρυμα πρέπει να έχει μια εθνική σημαία και κάθε σχολική αίθουσα την εικόνα του Χριστού και το πορτραίτο του βασιλιά*». Το άρθρο 119 β.δ. n° 1297 26.4.1928 (έγκριση του γενικού κανονισμού της πρωτοβάθ-

μιας εκπαίδευσης) συμπεριλαμβάνει τον «Εσταυρωμένο» ανάμεσα στα «*απαραίτητα εξαρτήματα και υλικά στις σχολικές αίθουσες*». Οι δικαστικές εθνικές αρχές έχουν κρίνει ότι αυτές οι δύο διατάξεις είναι σε ισχύ και εφαρμόζονται. (21). Οι συνθήκες του Λατερανού, που υπογράφηκαν στις 11.2.1929, σηματοδοτούν την «Συμφιλίωση» του Ιταλικού Κράτους και της Καθολικής Εκκλησίας. Ο καθολικισμός βεβαιώθηκε ως η επίσημη θρησκεία του κράτους, καθώς το άρθρο 1 όριζε ότι: «*Η Ιταλία αναγνωρίζει και επιβεβαιώνει την αρχή που κατοχυρώνεται από το άρθρο 1 του Καταστατικού Χάρτη του Βασιλείου Albertin της 4.3.1848, σύμφωνα με τον οποίο η Ρωμαϊκή καθολική αποστολική θρησκεία είναι η μόνη θρησκεία του κράτους*».

(22). Το 1948, το Ιταλικό Κράτος υιοθέτησε το ρεπουμπλικανικό Σύνταγμα του. Το άρθρο 7 αναγνωρίζει ξεκάθαρα ότι το Κράτος και η Καθολική Εκκλησία είναι, ο καθένας στην δική του τάξη, ανεξάρτητες και κυρίαρχες. Οι σχέσεις μεταξύ Κράτους και Καθολικής Εκκλησίας ρυθμίζονται από τις συνθήκες του Λατερανού και τις τροποποιήσεις τους που γίνονται δεκτές από τα δύο μέρη, δεν απαιτούν διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης. Το άρθρο 8 ορίζει ότι τα θρησκευτικά δόγματα, εκτός του καθολικού, «έχουν το δικαίωμα να οργανώνονται σύμφωνα με τις αρχές τους, στο μέτρο που δεν αντιτίθενται στην ιταλική έννομη τάξη». Οι σχέσεις μεταξύ του κράτους και των άλλων δογμάτων «ρυθμίζονται από το νόμο στη βάση συμφωνιών με τους εκπροσώπους τους». (23). Κατόπιν της επικύρωσης με το νόμο

η 121-25.3.1985 της πρώτης διάταξης του Πρωτοκόλλου για το νέο Κονκορδάτο με το Βατικανό στις 18.2.1984, που τροποποίησε τις συνθήκες του Λατερανού του 1929, η Καθολική θρησκεία άλλαξε καθεστώς. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, δεν είναι πλέον σε ισχύ η αρχή που διέπει τις Συνθήκες του Λατερανού, ότι η Καθολική θρησκεία είναι η μόνη θρησκεία του Ιταλικού Κράτους. (24). Το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφασή του η 508 στις 20.11.2000 συμπύκνωσε την έως τότε νομολογία του επιβεβαιώνοντας ότι από τις θεμελιώδεις αρχές της ισότητας όλων των πολιτών χωρίς διάκριση θρησκείας (άρθρο 3 Συντ.) και της ίσης ελευθερίας όλων των θρησκειών ενώπιον του νόμου (άρθρο 8) συνάγεται πράγματι ότι το κράτος θα πρέπει να κρατά ίσες αποστάσεις και να είναι αμερόληπτο, χωρίς να προσδίδει σημασία στον αριθμό των πιστών της μίας ή της άλλης θρησκείας (βλ. αποφάσεις η 925/88; 440/95; 329/97) ή στην έκταση των κοινωνικών αντιδράσεων για την παραβίαση των δικαιωμάτων της μίας ή της άλλης (αποφ. η 329/97). Η ίση προστασία της συνείδησης κάθε προσώπου που εντάσσεται σε μια θρησκεία είναι ανεξάρτητη από την θρησκεία που έχει επιλέξει (αποφ. η 440/95), κάτι που δεν έρχεται σε αντίθεση με την πιθανότητα μιας διαφορετικής ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ Κράτους και των διαφορετικών θρησκειών σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 8 του Συντάγματος. Μια τέτοια θέση των ίσων αποστάσεων και της αμεροληψίας είναι η αντανάκλαση της αρχής του κοσμικού κράτους που το Συνταγματικό Δικαστήριο

έχει συνάγει από συνταγματικούς κανόνες ως «θεμελιακή αρχή» (αποφ. η 203/89; 259/90; 195/93; 329/97), η οποία ορίζει το Κράτος ως πλουραλιστική οντότητα. Οι πεποιθήσεις, οι πολιτισμοί και οι διαφορετικές παραδόσεις πρέπει να συμβιώνουν σε καθεστώς ισότητας και ελευθερίας (αποφ. η 440/95). (25). Στην απόφασή του η 203/1989, το Συνταγματικό Δικαστήριο εξέτασε το ζήτημα του μη υποχρεωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης της Καθολικής θρησκείας στα δημόσια σχολεία, επιβεβαιώνοντας ότι το Σύνταγμα περιέχει την αρχή του κοσμικού κράτους (άρθρ. 2, 3, 7, 8, 9, 19 και 20) και ότι ο δογματικός χαρακτήρας του Κράτους εγκαταλείφθηκε ξεκάθαρα το 1985, με το πρόσθετο πρωτόκολλο στις νέες συμφωνίες με την Αγία Έδρα. (26). Το ίδιο Δικαστήριο, όταν κλήθηκε να αποφασίσει για την υποχρεωτικότητα της έκθεσης του «Εσταυρωμένου» στα δημόσια σχολεία, εξέδωσε τη διάταξη η 389/15.12.2004 (παρ. 12 πιο πάνω), με την οποία, χωρίς να κρίνει επί της ουσίας, κήρυξε ως προφανώς απαράδεκτη την αίτηση ενώπιόν του, καθώς είχε ως αντικείμενο κανονιστικές διατάξεις που δεν έχουν την ισχύ τυπικού νόμου και συνεπώς εκφεύγουν της δικαιοδοσίας του.

Επί του δικαίου.

1. Επί της παραβίασης του άρθρου 2 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου μόνου ή σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της Σύμβασης.

(27). Η προσφεύγουσα ισχυρίζεται για λογαριασμό δικό της και των παιδιών της ότι

η έκθεση του «Εσταυρωμένου» στο δημόσιο σχολείο που παρακολουθούσαν, συνιστά επέμβαση αθέμιτη στο δικαίωμά της να τους διασφαλίσει μια παιδεία και εκπαίδευση συμβατές με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές της πεποιθήσεις υπό την έννοια του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου που ορίζει τα εξής (...).

A. Επί του παραδεκτού. (29) (...)

B. Επί της ουσίας.

1. Οι Ισχυρισμοί των διαδίκων. α. Η προσφεύγουσα (30-33) (...). β. Η κυβέρνηση (34-44). γ. Ο παρεμβαίνων, Greek Helsinki Monitor (45-46 (...)).

Η εκτίμηση του Δικαστηρίου.

a. *Γενικές αρχές.* (47). Αναφορικά με την ερμηνεία του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου, κατά την άσκηση των λειτουργιών που το κράτος αναλαμβάνει στο πεδίο της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας, το ΕΔΔΑ έχει διαμορφώσει στη νομολογία του τις αρχές που θα αναφερθούν, οι οποίες εφαρμόζονται στην παρούσα υπόθεση (βλ. ειδικότερα, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, judgment of 7 December 1976, Series A n° 23, pp. 24-28, §§ 50-54; *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, judgment of 25 February 1982, Series A n° 48, pp. 16-18, §§ 36-37; *Valsamis v. Greece*, judgment of 18 December 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996-VI, pp. 2323-2324, §§ 25-28; and *Folgerø and Others v. Norway* [GC], 15472/02, ECHR 2007-VIII, § 84).

(a) Οι πρώτες δύο φράσεις του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου θα

πρέπει να διαβαστούν *όχι μόνο η μία υπό το φως της άλλης, αλλά και υπό το φως κυρίως των άρθρων 8, 9 και 10 της Σύμβασης* (βλ. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen*, ό.π., σ. 26, § 52). (b) Είναι το θεμελιώδες δικαίωμα για εκπαίδευση στο οποίο προστίθεται το δικαίωμα των γονέων για σεβασμό των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεών τους, και ούτε η πρώτη φράση, ούτε η δεύτερη, διαχωρίζουν μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης. Η δεύτερη φράση του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου στοχεύει να διασφαλίσει την δυνατότητα ενός πλουραλισμού στην εκπαίδευση, ουσιαστικού για τη διατήρηση μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» όπως την αντιλαμβάνεται η Σύμβαση. Και λόγω της δύναμης του σύγχρονου Κράτους, ο στόχος αυτός θα επιτευχθεί κυρίως μέσω της δημόσιας εκπαίδευσης. (c) Ο σεβασμός των πεποιθήσεων των γονέων μπορεί να καταστεί δυνατός στο πλαίσιο μιας εκπαίδευσης ικανής να διασφαλίσει ένα σχολικό περιβάλλον ανοιχτό, που ευνοεί την ένταξη και όχι τον αποκλεισμό, ανεξάρτητα από την κοινωνική καταγωγή των μαθητών, των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων ή την εθνοτική τους καταγωγή. Το σχολείο δεν θα πρέπει να είναι το «θέατρο» ιεραποστολικών δραστηριοτήτων και κηρυγμάτων· θα πρέπει να είναι ένας τόπος συνάντησης των διαφορετικών θρησκειών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων, όπου οι μαθητές μπορούν να αποκτήσουν γνώσεις σχετικά με αυτά που σκέφτονται και τις παραδόσεις τους. (d) Η δεύτερη φράση του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου υπονοεί ότι το κράτος, εκπληρώνοντας τις λειτουργίες του στην εκ-

παίδευση και τη διδασκαλία, αποσκοπεί στο να μεταδοθούν οι πληροφορίες και οι γνώσεις που περιλαμβάνονται στο εκπαιδευτικό του πρόγραμμα με τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό, και του απαγορεύει να επιδιώκει τον σκοπό της κατήχησης που μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Εκεί τίθεται το όριο το οποίο δεν πρέπει να παραβιάσει. (e) Ο σεβασμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γονέων και των αντιλήψεων των παιδιών σημαίνει το δικαίωμα να πιστεύουν σε μια θρησκεία ή να μην πιστεύουν σε καμία. Η ελευθερία να πιστεύω και να μην πιστεύω (αρνητική ελευθερία) προστατεύονται από το άρθρο 9 της Σύμβασης (βλ. υπό το φως του άρθρου 11, *Young, James and Webster v. the United Kingdom*, 13 August 1981, §§ 52-57, Series A n° 44). Η υποχρέωση της ουδετερότητας και της αμεροληψίας του κράτους δεν είναι συμβατή με οποιαδήποτε εξουσία εκτίμησης από την πλευρά του της νομιμότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή του τρόπου έκφρασής τους. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, η ουδετερότητα πρέπει να εγγυάται τον πλουραλισμό (Folgero, ό.π., § 84).

b. Εφαρμογή των αρχών αυτών στη συγκεκριμένη υπόθεση.

(48). Για το Δικαστήριο, αυτές οι εκτιμήσεις οδηγούν στην υποχρέωση του Κράτους να απέχει από το να επιβάλει πεποιθήσεις, ακόμα και έμμεσα, στους χώρους όπου τα πρόσωπα εξαρτώνται από αυτό ή ακόμα στους χώρους όπου είναι ιδιαίτερα εύαλωτα. Η σχολική εκπαίδευση των παιδιών αντι-

προσωπεύει ένα τομέα ιδιαίτερα ευαίσθητο, διότι στην περίπτωση αυτή, η εξουσία που ασκείται από το Κράτος επιβάλλεται σε συνειδήσεις από τις οποίες λείπει (ανάλογα με το επίπεδο ωριμότητας του παιδιού) η κριτική ικανότητα που θα τους επιτρέψει να πάρουν αποστάσεις από το μήνυμα που μεταδίδει μια έκδηλη προτίμηση του Κράτους στα θρησκευτικά ζητήματα. (49). Εφαρμόζοντας τις ως άνω αρχές στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο πρέπει να εξετάσει το ερώτημα αν το συγκεκριμένο κράτος, επιβάλλοντας την έκθεση του «Εσταυρωμένου» στις σχολικές αίθουσες, διασφάλισε ότι κατά την άσκηση των λειτουργιών του της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας, οι γνώσεις μεταδίδονται με τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό και αν σεβάστηκε τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων κατά το άρθρο 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου.

(50). Για να εξετάσει το ερώτημα αυτό, το Δικαστήριο θα λάβει κυρίως υπόψη τη φύση του θρησκευτικού συμβόλου και την επίδρασή του στους μαθητές νεαρής ηλικίας, ειδικά στα παιδιά της προσφεύγουσας. Πράγματι, στις χώρες όπου η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ανήκει σε μια συγκεκριμένη θρησκεία, η εκδήλωση τελετών και συμβόλων της θρησκείας αυτής χωρίς περιορισμό του τόπου και της μορφής, μπορεί να συνιστά μια πίεση στους μαθητές που δεν ασκούν τη συγκεκριμένη θρησκεία ή δεν πιστεύουν σε μια άλλη θρησκεία. (βλ. *Karaduman v. Turkey*, Commission decision of 3 May 1993). (51). Η κυβέρνηση (παρ. 34-44 ως άνω) δικαιολογεί την υποχρέωση (ή το

γεγονός) της έκθεσης του «Εσταυρωμένου» στο ότι μεταδίδει ένα μήνυμα ηθικό και θετικό της Χριστιανικής πίστης που υπερβαίνει τις κοσμικές συνταγματικές αξίες, στο ρόλο της θρησκείας στην ιταλική ιστορία, όπως και στο ριζωμά της στην παράδοση της χώρας. Αποδίδει στο σταυρό μια σημασία ουδέτερη και κοσμική με αναφορά στην ιταλική ιστορία και παράδοση, που είναι στενά δεμένες με το χριστιανισμό. Η κυβέρνηση υποστηρίζει ότι ο «Εσταυρωμένος» είναι ένα θρησκευτικό σύμβολο το οποίο μπορεί, ωστόσο, να αντιπροσωπεύει και άλλες αξίες (βλ. Περιφερειακό Διοικητικό Δικαστήριο του Veneto n° 1110 17.3.2005, § 16, και πιο πάνω παρ. 13). Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, το σύμβολο του «Εσταυρωμένου» έχει μια πολλαπλότητα σημασιών ανάμεσα στις οποίες η θρησκευτική είναι κύρια. (52). Το Δικαστήριο θεωρεί ότι η παρουσία του «Εσταυρωμένου» στις σχολικές αίθουσες υπερβαίνει τη χρήση των συμβόλων σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια. Έχει και άλλοτε κρίνει ότι ο παραδοσιακός χαρακτήρας, με έννοια ιστορική και κοινωνική, ενός κειμένου που χρησιμοποιείται για τον όρκο των βουλευτών δεν στερεί από τον όρκο αυτό τη θρησκευτική του φύση (*Buscarini and Others v. San Marino* [GC], n° 24645/94, ECHR 1999-I). (53). Η αιτούσα ισχυρίζεται ότι το σύμβολο θίγει τις πεποιθήσεις της και παραβιάζει το δικαίωμα των παιδιών της να μην πιστεύουν στην καθολική θρησκεία. Οι πεποιθήσεις της διαθέτουν ένα βαθμό σοβαρότητας και συνοχής, επαρκή για να γίνει δεκτό ότι η υποχρεωτική παρουσία του «Εσταυρωμένου» μπορεί να γίνεται αντιλη-

πτή από την ίδια ως σε σύγκρουση με αυτές. Η ενδιαφερόμενη «βλέπει» την έκθεση του «Εσταυρωμένου» ως ένα σημάδι ότι το κράτος τοποθετείται υπέρ της Καθολικής θρησκείας. Αυτή είναι και η σημασία που επίσημα υιοθετείται από την Καθολική Εκκλησία, η οποία αποδίδει στον «Εσταυρωμένο» ένα βασικό νόημα. Επομένως, η αντίληψη της αιτούσας δεν είναι αυθαίρετη.

(54). Οι πεποιθήσεις της κ. Lautsi αφορούν, επίσης, την επίδραση της έκθεσης του «Εσταυρωμένου» στα παιδιά της (παρ. 32 ως άνω), ηλικίας 11 και 13 ετών. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι, όπως εκτέθηκε, είναι αδύνατο να μη προσέξει κανείς τον «Εσταυρωμένο» στις σχολικές αίθουσες. Στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης, γίνεται αναγκαστικά αντιληπτό ως συστατικό μέρος του σχολικού πεδίου, μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ως ένα «έντονο εξωτερικό σημάδι» (βλ. *Dahlab v. Switzerland* (dec.), n° 42393/98, ECHR 2001-V). (55). Η παρουσία του «Εσταυρωμένου» μπορεί εύκολα να ερμηνευθεί από μαθητές όλων των ηλικιών ως ένα θρησκευτικό σημάδι και να νιώσουν ότι εκπαιδεύονται σε ένα σχολικό περιβάλλον που έχει εμφανή προτίμηση σε μια θρησκεία. Αυτό μπορεί να είναι ενθαρρυντικό για συγκεκριμένους θρησκευόμενους μαθητές, αλλά μπορεί να προκαλεί συναισθηματική ανησυχία στους μαθητές άλλων θρησκειών ή σε εκείνους που δεν πρεσβεύουν καμιά θρησκεία. Αυτό το ρίσκο είναι ιδιαίτερα παρόν στους μαθητές που ανήκουν στις θρησκευτικές μειονότητες. Η αρνητική θρησκευτική ελευθερία δεν περιορίζεται μόνο στην απουσία θρησκευτικών λειτουργιών ή θρησκευτι-

κής εκπαίδευσης. Εκτείνεται στις πρακτικές και στα σύμβολα που εκφράζουν ειδικότερα ή γενικότερα μία πίστη, μια θρησκεία ή την αθεΐα. Αυτό το αρνητικό δικαίωμα αξίζει μια ειδική προστασία αν είναι το κράτος αυτό που εκφράζει μια πίστη, και αν το πρόσωπο βρίσκεται σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορεί να αποδεσμευτεί παρά μόνο κάνοντας δυσανάλογη προσπάθεια και θυσία. (56). Η έκθεση ενός ή περισσότερων θρησκευτικών συμβόλων δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ούτε από την αξίωση των άλλων γονέων που επιθυμούν μια θρησκευτική εκπαίδευση συμβατή με τις πεποιθήσεις τους, ούτε όπως υποστηρίζει η κυβέρνηση από την αναγκαιότητα ενός συμβιβασμού με τα πολιτικά κόμματα θρησκευτικής έμπνευσης. Ο σεβασμός των πεποιθήσεων των γονέων στον τομέα της εκπαίδευσης πρέπει να λάβει υπόψη το σεβασμό των πεποιθήσεων των άλλων γονέων. Το κράτος δεσμεύεται σε μια δογματική ουδετερότητα στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης, όπου η υποχρεωτική παρακολούθηση απαιτείται ανεξαρτήτως θρησκείας, και πρέπει να προσπαθεί να ενσταλάξει στους μαθητές μια κριτική σκέψη. Το Δικαστήριο δεν κατανοεί με ποιο τρόπο η έκθεση στις αίθουσες του δημόσιου σχολείου, ενός συμβόλου που εύλογα συνδέεται με τον καθολικισμό (την θρησκεία της πλειοψηφίας στην Ιταλία) θα μπορούσε να συνεισφέρει στον πλουραλισμό στην εκπαίδευση, που είναι απαραίτητος για τη διατήρηση μιας «δημοκρατικής κοινωνίας», όπως την αντιλαμβάνεται η Σύμβαση, ένας πλουραλισμός ο οποίος έχει αναγνωρισθεί από το Συνταγμα-

τικό Δικαστήριο στο εσωτερικό δίκαιο (βλ. παρ. 24). (57). Το Δικαστήριο εκτιμά ότι η υποχρεωτική έκθεση του συμβόλου ενός δεδομένου δόγματος κατά την άσκηση της δημόσιας λειτουργίας σε καταστάσεις υπό τον κυβερνητικό έλεγχο, ειδικά στις σχολικές αίθουσες, περιορίζει το δικαίωμα των γονέων να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους όπως και το δικαίωμα των παιδιών να πιστεύουν ή όχι. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι αυτό το μέτρο παραβιάζει αυτά τα δικαιώματα, επειδή οι περιορισμοί δεν είναι συμβατοί με την υποχρέωση που έχει το Κράτος να σέβεται την ουδετερότητα κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας του, ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης. (58). Συνεπώς, υπήρξε παραβίαση του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της Σύμβασης.

II. Επί του ισχυρισμού για την παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης.

(59-61)(...). (62). Σε κάθε περίπτωση, δεδομένων των συνθηκών της παρούσας υπόθεσης και του συλλογισμού που οδήγησε στην κρίση ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της Σύμβασης, το Δικαστήριο κρίνει ότι δεν υπάρχει λόγος να εξεταστεί η υπόθεση επιπλέον υπό το άρθρο 14, μεμονωμένα ή σε συνδυασμό με τα ως άνω άρθρα.

III. Επί της εφαρμογής του άρθρου 41 της Σύμβασης 63. (...) 64. (...) αποζημίωση 5 000 EUR στην αιτούσα λόγω ηθικής βλάβης. (51-55) (...).